

SOCIJALISTIČKO PRAVO
U JUGOSLAVIJI
1945–1990

DRUGI TOM

Priredili

Dejan Popović
Boris Begović
Zoran S. Mirković

2024

SOCIJALISTIČKO PRAVO U JUGOSLAVIJI
1945–1990

DRUGI TOM

Urednici

Dr Dejan Popović, profesor emeritus
Prof. dr Boris Begović
Prof. dr Zoran S. Mirković

Recenzenti

Dr Sima Avramović, profesor emeritus
Akademik Tibor Varadi
Prof. dr Damjan Možina
Prof. dr Milan Ristović

Izdavač

Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet
Centar za izdavaštvo i informisanje

Za izdavača

Prof. dr Zoran S. Mirković, dekan

Urednik biblioteke

Prof. dr Vuk Radović

© Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet, 2024.

Sva prava zadržana. Nijedan deo ove knjige ne može biti reprodukovano, presnimavan ili prenošen bilo kojim sredstvom – elektronskim, mehaničkim, kopiranjem, snimanjem ili na bilo koji drugi način bez prethodne saglasnosti autora i izdavača.

www.ius.bg.ac.rs

Mario Reljanović

PРАВНО UREĐENJE ORUŽANIH SNAGA SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE*

Sažetak

Centralni deo oružanih snaga socijalističke Jugoslavije činila je Jugoslovenska narodna armija. Zahvaljujući naročitom položaju u pravnom sistemu, vojna organizacija je često bila karakterisana kao „država u državi“, odnosno kao entitet koji poseduje paralelne institucije i mehanizme koji ga čine gotovo potpuno izdvojenim iz primene opšteg prava. U istraživanju se sagledavaju ustavnopravni položaj vojske i njegove komponente koje su imale značajan stepen autonomije u odnosu na opšti pravni režim, kao što su vojno pravosuđe, vojna policija, vojni zatvori i slično. Korišćenje dostupnih objektivnih analitičkih izvora i normativnih izvora socijalističke Jugoslavije usmereno je pre svega na uočavanje, definisanje i kritičko promatranje specifičnosti takvih rešenja. Iz drugog ugla se istražuje položaj samih pripadnika vojske. Istraživanje se bavi postojanjem posebnog sistema ličnih isprava, ograničenja prava na rad, ograničenja kretanja i odlaska u inostranstvo i slično. Pripadnici vojske su uživali određena posebna prava i obaveze, koji su se ponekad mogli objasniti posebnostima profesije i zadataka koje su obavljali, dok su istovremeno u nekim segmentima socijalnih prava bili faktički izjednačeni sa ostalim stanovništvom, iako su prava ostvarivali na različit način. Određena pažnja posvećena je i stepenu indoktrinacije, odnosu Komunističke partije Jugoslavije i političkih učenja u svakodnevnom funkcionisanju vojske i njenih pripadnika. Upotrebljeni su

---

* Rad je nastao kao rezultat naučnoistraživačkog rada Instituta za uporedno pravo koji finansira Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije prema Ugovoru o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada NIO u 2024. godini (evid. br. 451-03-66/2024/03/200049) od 5. februara 2024. godine.

istorijskopравни i normativni metod, uz konsultovanje odabrane stručne literature u racionalnom kritičkom osvrtu na pojedina pitanja.

Ključne reči: *Oružane snage Jugoslavije. – Jugoslovenska narodna armija. – Pravni status pripadnika vojske. – Vojno pravosuđe. – Socijalistička Jugoslavija.*

Mi očevi, mi smo pripadali starom ratu... Mi smo vojnici rođeni iz njega.

Bilo nas je mnogo. Imali smo autobuse sa tapaciranim sedištima za vožnju do posla, imali smo uniforme, stadione, parade, recitacije i školske sastave, naselja i odmarališta sa punim pansionom. Bili smo važni.

Bili smo vidljivi. Bradu smo držali podignutu.

(Drljević 2022, 147)

1. UVOD

Sistem odbrane socijalističke Jugoslavije zasnivao se na pojmu oružanih snaga, sve do izmena i dopuna zakonodavstva šezdesetih i sedamdesetih godina HH veka, kada su prepoznati i drugi akteri i kada je uveden novi pojam opštenarodne odbrane. Dragan Gostović ispravno uočava tri perioda u razvoju i delovanju vojske u periodu socijalističke Jugoslavije: posleratni period koji je trajao do polovine pedesetih, period razvoja do kraja šezdesetih i treći period u kojem je vojska delovala u decentralizovanoj državi (Gostović 2021, 48). Nadalje, pojam „oružane snage“ je dugo bio sinonim za Jugoslovensku narodnu armiju (u daljem tekstu: JNA) dok se u pravnim tekstovima relativno kasno pojavila i bila regulisana i teritorijalna odbrana kao ravnopravni element oružanih snaga. Takav razvoj je bio uslovljen političkim razvojem državnog sistema, naročito sistema samoupravljanja, spoljnopolitičkim momentima i samim unutrašnjim razvojem sistema odbrane, koji je postao kompleksan i prenormiran.

Istraživanje se bavi posmatranjem tri značajna pitanja: ustavnim položajem oružanih snaga, vojnim pravom i položajem pripadnika oružanih snaga (zapravo JNA) kao građana. Kao primarni izvori korišćeni

su *Službeni vojni list* (u daljem tekstu: SVL) i druga civilna glasila, kao i dostupna literatura u kojoj se kritički obrađuju pomenuta pitanja.

Ukoliko se sistematično posmatra celokupno zakonodavstvo kojim su bile uređene oružane snage socijalističke Jugoslavije, prvi utisak je da je reč o izuzetno velikom broju izvora. U posmatranom periodu od četiri i po decenije, preko 400 izvora je zaslužio da ponese epitet značajnih. Zbog toga je ovo istraživanje ograničeno na one koji su davali konkretne odgovore na određena istraživačka pitanja i one na osnovu kojih su se mogli pratiti pravni instituti, njihov razvoj kroz vreme, uticaj na položaj oružanih snaga kao celine i položaj pripadnika oružanih snaga kao pojedinaca.

Primetno je da je sedamdesetih i osamdesetih godina postojala ubrzana hiperprodukcija vojnih propisa. Objavljivano je više brojeva SVL na godišnjem nivou, a obim pojedinačnog broja je bio značajniji. Razlozi su bili usložavanje sistema oružanih snaga i postepeno normiranje sve većeg broja aktivnosti, ali i složen državni sistem federacije sa izraženim konfederacionalnim elementima, od kojih ni sistem oružanih snaga nije bio imun. Takođe, samoupravljačka terminologija (a posebno terminologija udruženog rada u kasnijim fazama razvoja) i prenormiranje koje je oduvek bilo izraženo, ali je vremenom postajalo sve intenzivnije, uticali su na usvajanje enormno obimnih zakonskih tekstova u kojima se čitaoci izuzetno teško snalaze i prate logiku zakonodavca. Nije pomogao ni trend, za koji nije postojalo racionalno obrazloženje, da se pojedini propisi praktično usvajaju više puta uz minimalne izmene – „novi“ propis je u tom slučaju imao samo nekoliko minornih korekcija, koje su se inače racionalno mogle sprovesti aktom o izmenama i dopunama. Takvo ubrzano usložavanje i birokratizovanje pravnog uređenja oružanih snaga uveliko komplikuje istraživanje i zahteva pojednostavljenje prikaza pojedinih pravnih instituta. Generalizacija koja se primećuje u pojedinim segmentima istraživanja pre svega je odraz težnje da se na relativno malom prostoru za prikazivanje rezultata istraživanja istaknu samo najznačajniji zaključci.

Osnovne hipoteze od kojih se polazi mogu se takođe klasifikovati prema istraživačkim oblastima koje se proučavaju.

Najpre, istraživanje je usmereno na specifičan položaj i razvoj pojma „oružanih snaga“ u ustavnom poretku socijalističke Jugoslavije. Od početne tačke, kada se taj pojam i ne pominje, preko njegovog izjednačavanja sa vojnom strukturom Jugoslavije (JNA), pa do pojave teritorijalne odbrane (u daljem tekstu: TO) kao ravnopravnog dela

oružanih snaga, uz njeno praktično ekskluzivno normiranje na nivou republika (i pokrajina) – praćenjem pojma oružanih snaga Jugoslavije odista se može pratiti i rastakanje klasične federalne funkcije na (pre)više elemenata, što je bio proces u kojem se gubio ekskluzivitet federalnog nivoa vlasti da kontroliše oružane snage.

Značajan deo istraživanja posvećen je takozvanom „vojnom pravu“, delu pravnog sistema koji se razvijao gotovo autonomno, iako su zakonodavne vlasti Jugoslavije donosile najvažnije zakone kojima je formiran pravni okvir celokupnog mehanizma vojnog prava. Mnoštvo paralelnih institucija zaista može delovati kao „država u državi“, kako je vojni sistem ponekad nazivan. Da li je tako nešto bilo opravdano, kako je takav sistem funkcionisao i da li je bio faktor sjedinjavanja – kakve su bile njegove političke (i ideološke) funkcije i zadaci? Na ta pitanja ćemo pokušati da odgovorimo analizom nekih specifičnih podsistema u okviru kojih je JNA funkcionisala. Na ovom mestu bi takođe trebalo napomenuti da je TO obrađena samo u najosnovnijim crtama, budući da je predmet ovog istraživanja bilo vojno pravo Jugoslavije, dakle federalni nivo propisa, dok je TO bila uređena republičkim i pokrajinskim propisima koji nisu bili u središtu pažnje ovog istraživačkog procesa.

Konačno, treća oblast koja je predmet analize jeste položaj pripadnika JNA kao pojedinaca. Da li su vojna lica mogla da ostvaruju sva svoja građanska prava, koliko je njihov specifičan profesionalni položaj uticao na povlašćenost u odnosu na određene socijalne aktivnosti a koliko ih je efektivno sprečavao da žive „civilnim životom“ van dužnosti? Konceptija pripadnika vojske, u regrutnom ili profesionalnom sastavu (pitomci, podoficiri, oficiri), bila je oličena u različitim specifičnostima. Neke od njih su potpuno racionalne i očekivane za vojnu profesiju; neke su, međutim, bile prenatraglašene. Posebno je zanimljiva ideja o povlašćenosti pripadnika vojske u vreme socijalističke Jugoslavije – u istraživanju se analiziraju neke redovne životne i socijalne aktivnosti i ostvarivanje uobičajenih potreba, kao i specifični propisi koji su se odnosili na vojna lica uopšte, a naročito na podoficire i oficire JNA.

Terminologija koja je korišćena u istraživanju odgovara pojmovima koji su upotrebljavani u analiziranim propisima. Imajući u vidu da oni često nisu bili dovoljno (ili uopšte) definisani i da su se njihova značenja menjala tokom vremena, trebalo bi napomenuti da se pojam „oružane snage“ upotrebljava u skladu sa normiranjem u saveznim propisima, dakle da bi označio koncepciju u kojoj je JNA dominantna oružana sila, dok se TO posmatra samo periferno (njeno uređenje je bilo potpuno prepušteno

federalnim jedinicama). Takođe, izjednačeni su pojmovi „vojna lica“ i „profesionalni vojnici“, iako su se pod pojmom „vojno lice“ u određenim delovima posmatranog perioda posmatrali i vojnici u regrutnom sastavu (na služenju vojnog roka), učenici srednjih vojnih škola i pitomci vojnih akademija (u nekim fazama i vojni službenici), dok za ostale pripadnike vojske nije postojao poseban pojam već su se oni opisivali deskriptivno kao „podoficiri i oficiri“. Da bi se pojednostavila upotreba termina, u istraživanju se pod pojmom „vojno lice“ podrazumevaju podoficiri i oficiri JNA, dok se ostale kategorije izričito navode u svakom pojedinačnom slučaju kada su relevantne za primenu nekog propisa ili analizu njegove sadržine.

U skladu sa tim zadacima, normativni metod ubedljivo preovlađuje u istraživanju, a tamo gde je to bilo korisno, dopunjen je i drugim metodama istraživanja.

2. USTAVNOPRAVNO UREĐENJE ORUŽANIH SNAGA

Ustavni položaj oružanih snaga evoluirao je sa ustavnim izmenama tokom posmatranog perioda.

U Ustavu FNRJ iz 1946. godine¹ ne postoji pojam „oružane snage“. Umesto toga, posebna glava Ustava posvećena je Jugoslovenskoj armiji (JA). Prema članovima 134 i 135, JA je „oružana sila koja obezbeđuje i brani nezavisnost države i slobodu naroda, čuvar nepovredivosti granica i služi održanju mira i bezbednosti“. Vrhovnog komandanta JA imenovala je Narodna skupština FNRJ na zajedničkoj sednici oba doma. Istovremeno, odbrana otadžbine je definisana kao „najviša dužnost i čast svakog građanina“, a vojna obaveza je bila opšta (čl. 34 st. 1 i 3). Odbrana je bila u isključivoj nadležnosti federacije i postojalo je jedinstveno Ministarstvo narodne odbrane na nivou savezne države (čl. 86 st. 2).

Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ i saveznim organima vlasti iz 1953. godine² nije formalno značajno promenio opisani sistem odbrane, osim što je uvedena novina u komandovanju JA – predsednik Republike je vrhovni komandant oružanih snaga koji predsedava Savetu narodne odbrane. S druge strane, prema članu 73, Savet je birao Savezno izvršno veće na predlog predsednika Republike. Prvi put je pomenut pojam „oružane snage“ (mada nije defi-

1 Službeni list FNRJ 10/1946.

2 Službeni list FNRJ 3/1953.

nisan, tako da je oružane snage – gledajući tekst Ustava iz 1946. godine – faktički činila samo JA). Takođe, tim rešenjem je ustanovljena suprematija predsednika Republike kao praktično inokosnog organa koji rukovodi/komanduje vojskom. Savet narodne odbrane, kao sredstvo „civilne“ (više spoljne) kontrole vojske, bio je potpuno podređen izvršnoj vlasti, najpre predsedniku koji je kontrolisao izbor članova tog tela i njime predsedavao. Gostović, međutim, ističe da su ustavne izmene otvorile vrata reformi vojske u smislu ukidanja ratne prakse postojanja dvostarešinstva političkih i vojnih faktora. Drugim rečima, politički komesar kao važan element vojne strukture i dalje je postojao, ali je njegova uloga donekle promenjena i ustanovljena je klasična hijerarhija među vojnim starešinama – politički komesar je našao svoje mesto u njoj kao pomoćnik komandanta za političko-prosvetno vaspitanje. Oni nisu više bili direktno podređeni Komunističkoj partiji Jugoslavije (u daljem tekstu: KPJ) već je uticaj političkog faktora zamenjen „stručnim usmeravanjem“. Gostović (2022, 49–50, 53) ispravno zaključuje da je, iako je na neki način politički komesar dobio drugačiju ulogu i poziciju, tim promenama u vojnoj strukturi vojska i dalje ostala visokopolitizovana. Neposredno pre ustavnih izmena, 1951. godine, Jugoslovenska armija promenila je ime u Jugoslovenska narodna armija, a taj naziv je zadržan do raspada zajedničke države.

I spoljnopolitičko okruženje Jugoslavije uticalo je na oblikovanje ustavne pozicije oružanih snaga u ustavnim tekstovima tog perioda. Kriza u odnosima sa SSSR-om početkom pedesetih godina okrenula je Jugoslaviju zapadnom svetu. Kako pravilno zapaža Marko B. Miletić (2022, 13), raskid odnosa sa SSSR-om 1948. godine u prvom trenutku je značio istovremeno zaoštavanje odnosa i sa istočnim i sa zapadnim državama. To stanje se, međutim, veoma brzo izmenilo, između ostalog i zato što Jugoslavija objektivno nije mogla da se nada opstanku u takvoj vrsti izolacije. Okretanje ka zapadnim saveznicima, koje Miletić (2022, 37) naziva „svojevršnim fenomenom hladnoratovski podeljene Evrope“, pre svega Sjedinjenim Američkim Državama (SAD), Francuskoj i Velikoj Britaniji, a samim tim i približavanje NATO-u, bilo je politički pragmatičan potez dok se ne ostvari manevarski prostor za sprovođenje drugačijih politika. Kao rezultat takvog razvoja situacije, Jugoslavija je dobijala veliku pomoć – između ostalog, i u naoružanju i vojnoj opremi. To se naročito odnosi na program pomoći SAD u periodu 1951–1958. godine (T. Milošević 2021, 56–57). Kao jedan od direktnih rezultata takvog upliva u alternativne spoljnopolitičke opcije, bilo je i (od SAD sponzorisano) stvaranje odbrambenog saveza Jugoslavije, Grčke i Turske 1954. godine (Gostović 2021, 53; Miletić 2022, 253–286). Istovremeno, na unutrašnjem

planu je započeo put stvaranja „posebnog“ samoupravnog socijalističkog sistema, koji se jasno ocrtao u narednim ustavnim izmenama, a koji je uticao i na funkcionisanje oružanih snaga. Odnosi sa SSSR-om su, međutim, veoma brzo počeli da se restauriraju. Iako se najčešće može pročitati da su početni koraci preduzeti odmah nakon Staljinove smrti 1953. i da su potpuno normalizovani 1955. godine, Nenad Ž. Petrović (2016, 27–28) tvrdi da su već 1951. i 1952. godine postojali međusobni znaci otopljanja. Ipak, novi odnosi nisu išli u pravcu sovjetske hegemonije; naprotiv, više su ličili na odnose ravnopravnih spoljnopolitičkih partnera koji su imali zajedničke interese u mnogim oblastima. Jugoslavija je kasnije definitivni otklon od pripadnosti blokovskim savezima dodatno potvrdila afirmisanjem politike nesvrstanosti. Nakon sovjetske okupacije Čehoslovačke 1968. godine, Jugoslavija se još jednom okrenula vojnoj saradnji sa zapadnim državama. Kako Milošević (2021, 277) primećuje, prevladalo je mišljenje da „u svetskoj politici nikada nije trebalo negovati jednostrane odnose sa velikim silama, s obzirom na to da je njihov ‘zagrljaj’ za male države mogao biti smrtonosan“.

Ustavom SFRJ iz 1963. godine³ ponovljeno je da je odbrana zemlje najviša dužnost i čast svakog građanina, ali je dodato i da je to istovremeno i njegovo pravo (čl. 60), a ta formulacija se zadržala i u kasnijim ustavnim tekstovima. Kada je reč o rukovođenju/komandovanju, predsednik Republike je i dalje bio vrhovni komandant „oružanih snaga Jugoslavije“ (čl. 215 st. 2). Posebno poglavlje (Glava 14) bilo je posvećeno narodnoj odbrani i JNA. U njemu su se ponavljali ustanovljavanje prava i dužnosti odbrane zemlje i određenje opšte vojne obaveze građana. Međutim, u tom ustavu su se prvi put pojavili određeni nagoveštaji složenog sistema odbrane i razdvajanja nadležnosti federacije i federalnih jedinica. Za JNA je bila nadležna federacija, dok je civilna zaštita bila u nadležnosti republika (čl. 252 st. 3). JNA je definisana kao osnovna oružana snaga narodne odbrane (čl. 255 st. 1), što je indikativno sa stanovišta da je u prethodnom Ustavu iz 1946. godine imala monopolistički položaj kao jedina oružana snaga. Ipak, ni u Ustavu iz 1963. godine još uvek nema pomena TO niti se može zaključiti ko još čini korpus „oružanih snaga“ koji se u ustavnom tekstu pominje. Novina je bila mogućnost da vrhovni komandant ima zamenika (čl. 256). Savet narodne odbrane je i dalje figurirao kao oblik eksterne kontrole sistema odbrane, ali je i dalje na isti način bio podređen predsedniku Republike, kao i prema Ustavnom zakonu iz 1953. godine. Ceo sklop tih odredaba nije davao preciznu sliku osnova sistema odbrane, još manje je jasno kako (i zašto) se upotrebljavao pojam „oružanih

3 Službeni list SFRJ 14/1963.

snaga“, ako je samo JNA bila ustavom definisana kategorija organizovane oružane formacije.

Te nedoumice su rešene ustavnim amandmanima iz 1971. godine.⁴ Amandmanom XX definisan je, prvi put, pojam „oružanih snaga“: „Oružane snage SFRJ čine jedinstvenu celinu i sastoje se od Jugoslovenske narodne armije kao zajedničke oružane sile svih naroda i narodnosti i svih radnih ljudi i građana, i od teritorijalne odbrane kao najšireg oblika organizovanog oružanog narodnog otpora.“ U vezi sa tom izmenom može se izvesti nekoliko zaključaka. Najpre, sistem odbrane je dobio svoje dodatne komponente – osim JNA i civilne zaštite (koja nije izričito spadala u oružane snage, iako je njenim pripadnicima bilo dozvoljeno da nose lično naoružanje), i TO je postala nova ustavna kategorija. Potom, proklamovano je jedinstvo oružanih snaga, ali je sasvim jasno da je postojalo značajno razdvajanje nadležnosti u sistemu odbrane: JNA je bila pod federalnom kontrolom, dok se TO pojavljivala kao deo oružanih snaga republika (i pokrajina). Izuzetno zanimljiva je bila i sama definicija teritorijalne odbrane. Teško da se iz floskule „najširi oblik organizovanog oružanog otpora“ može zaključiti bilo šta o načinu organizovanja, rada, delovanja, profesionalnog sastava i naoružanja TO. Jedno od racionalnih tumačenja može biti da je to bio pokušaj da se odgovori na spoljnopolitičke izazove. Naime, upad Sovjetskog Saveza u Čehoslovačku 1968. godine verovatno je uticao na razvoj alternativnih strategija odbrane zemlje, proverenim receptom lokalne pobune i partizanskog rata (Gostović 2021, 54). To je, čini se, bio primaran zadatak TO, pa je bilo i logično da se on „spusti“ na nivo republika i, dalje, lokalnih jedinica vlasti. Gostović i Miletić navode da se još 1958. godine u vojnim dokumentima pominje doktrina „opštenarodnog rata“, odnosno koncept „opštenarodne odbrane“ (Gostović 2021, 53; Miletić 2022, 95), sa ciljem militarizacije svih društvenih potencijala u slučaju ratnog sukoba. Koncept „ONO i DSZ“ (opštenarodne odbrane i društvene samozaštite) naslanjao se na marksističko učenje o naoružavanju naroda. Činjenica je, međutim, da je u svom začetku bio pre svega podstaknut objektivnim odbrambenim potrebama u skladu sa procenjenim spoljnopolitičkim rizicima. Drugim rečima, procenjeno je da JNA u slučaju invazije stranih vojnih sila ne bi bila dovoljna da odbrani zemlju. Istovremeno, imajući u vidu tada još uvek sveža iskustva gerilsko-partizanskog vođenja rata, angažovanje naroda i svih raspoloživih ljudskih i privrednih potencijala u vojne svrhe imalo je smisla u vojnom planiranju. Izvesno je, međutim, da je i unutrašnji trend

---

4 Službeni list SFRJ 29/1971.

konfederalizacije zemlje značajno uticao na takvo postavljanje sistema odbrane u podeljenim nadležnostima, uz davanje značajno većeg značaja oružanim snagama republika i postavljanjem TO u rang ustavnopravnog instituta.

Ustavom SFRJ iz 1974. godine⁵ ponovljeno je da je odbrana zemlje neprikosnoveno i neotuđivo pravo i najviša dužnost i čast svakog građanina, kao i opštost vojne obaveze građana (čl. 172 i 241). Narodna odbrana je i dalje bila regulisana u posebnom poglavlju (čl. 237–243). TO i civilna zaštita su bile u nadležnosti republika (čl. 239 st. 2), a „oružane snage SFRJ“ su definisane kao jedinstvena celina koja se sastoji od JNA kao „zajedničke oružane sile svih naroda i narodnosti i svih radnih ljudi i građana“ i TO kao „najšireg oblika organizovanog oružanog narodnog otpora“ (čl. 240 st. 2). Osim što je terminologija usklađena sa birokratizovanim samoupravnim rečnikom koji se primećuje u celokupnom tekstu Ustava, suštinskih promena u statusu delova oružanih snaga dakle nije bilo. Druge izmene su pratile opšte promene u organima izvršne vlasti: Savet za narodnu odbranu je delovao u okviru Predsedništva SFRJ i uređivan je saveznim zakonom (čl. 331). Predsednik Republike je bio predsednik Predsedništva i Saveta za narodnu odbranu i vrhovni komandant oružanih snaga SFRJ (čl. 335 i 342), tako da se može zaključiti da u tom delu nije bilo suštinskih promena.

Na osnovu analize ovog kratkog pregleda ustavnih odredaba o oružanim snagama Jugoslavije, nameću se dve karakteristike normiranja oružanih snaga Jugoslavije. Prva je da tom delu državnog sistema nije posvećeno previše pažnje. Iako bi se to moglo objasniti izvesnom nužnom dozom netransparentnosti koja je potrebna kada se definiše sistem odbrane zemlje, neobično je to što je pojam oružanih snaga, pa i TO, bio krajnje neprecizan. Oružane snage su prvi put jasno definisane Ustavom iz 1974. godine, ali su i tada izostali potpuna definicija TO i bilo kakvo objašnjenje odnosa između JNA i TO. Druga je da je tokom vremena nastala dualnost u oružanim snagama, sa JNA i TO kao formalno komplementarnim, ali suštinski razdvojenim delovima navodno jedinstvenog sistema. Sistem, međutim, nije funkcionisao kao jedinstven jer je na federalnom nivou postojao samo minimum uređenja TO, o čemu će biti više reči u daljem tekstu.

---

5 Službeni list SFRJ 9/1974.

3. VOJNO PRAVO

3.1. Osnovni zakoni o JNA i odbrani

Pod pojmom „vojno pravo“ se podrazumeva normativni okvir kojim su bile uređene oružane snage. U tom sistemu uređenja postojali su brojni podsistemi kojima su regulisani pojedini aspekti funkcionisanja, pre svega JNA kao celine i prava i obaveza vojnih lica, pitomaca i regrutnog sastava vojske. Mogu se razlikovati propisi kojima su uređivane različite funkcije vojske (uključujući i one nevojne, koje nisu bile direktno usmerene na zadatke odbrane zemlje) i oni kojima je regulisan položaj vojnih lica i drugih lica koja direktno ili indirektno rade za vojsku, odnosno na poslovima koji se smatraju značajnim za odbranu zemlje. Ovaj deo istraživanja je usredsređen na osnovne zakone kojima je bio uređen sistem odbrane, samim tim i oružane snage Jugoslavije, i na podsisteme koji su od JNA načinili gotovo potpuno nezavisan sistem koji je imao brojne funkcije, organe, institucije i službe, koje su bile ustrojene kao autonomne od civilnog sistema ili kao pandan onima koje su postojale u civilnom sistemu državnog aparata.

U vojnom pravu koje je definisano na takav način mogu se uočiti određene tendencije u posmatranom periodu. Ono se razvijalo zajedno sa razvojem koncepcije odbrane i razvojem funkcija JNA. Od početnog perioda rudimentarnog regulisanja JNA kao jedine oružane sile, preko usložavanja i sistema odbrane i koncepcije oružanih snaga, broj propisa kojima je ta oblast regulisana vremenom se značajno uvećao. Propisi koji su donošeni mogu se podeliti u nekoliko kategorija.

Najpre, postojali su osnovni propisi kojima je bio regulisan sistem odbrane (zakon o odbrani, čiji je naziv više puta menjan) i zakoni kojima je regulisana JNA (kojima je takođe više puta menjan naziv, ali i sistematika normiranja i sadržina, odnosno obuhvat; ne treba zaboraviti ni zakone kojima je bilo uređeno finansiranje JNA). Na osnovu tih propisa, donet je veliki broj podzakonskih akata kojima su bili uređeni pojedini segmenti funkcionisanja sistema oružanih snaga. U drugu grupu propisa možemo svrstati civilne propise koji su primenjivani u celini na vojnu organizaciju i njeno funkcionisanje, kao što su bili krivični propisi. Potom, postojali su propisi koji su donošeni za vojna lica ali su se ugledali na civilne propise i sadržali jasnu vezu sa njima – na primer, propisi o platama (ličnim dohocima) vojnih lica pratili su tendencije izmena koje su se odnosile na civilne državne službenike. Takođe, određena prava vojnih lica pojavljivala

su se i u civilnim propisima, ali su zbog prirode posla bila nešto drugačije regulisana – kao što su naknada za prevoz, menze za ishranu, poseban vojni stambeni fond ili način podizanja potrošačkih kredita. Konačno, u SVL su objavljivani i civilni propisi, kako bi pripadnici vojske bili informisani o važnim pitanjima. Oni su nekada imali posredne veze sa vojskom i odbranom (zakon o oružju, zakon o odlikovanjima), a češće su to bili zakoni i uredbe koji su realno interesovali vojna lica jer su se na njih primenjivali isto kao i na civilna lica (u celom posmatranom periodu ili dok nisu bili usvojeni posebni zakoni za vojna lica) – o socijalnom osiguranju, o porezima, stambeni propisi i slično.

Zakoni kojima je regulisan sistem odbrane po pravilu su pratili sudbinu opšteg političkog razvoja pravnog sistema.

Prvi Zakon o narodnoj odbrani koji je objavljen u SVL usvojen je 1955. godine.⁶ Prema tom zakonu, osnovni organi u sistemu odbrane su predsednik Republike, Savezno izvršno veće, Savet narodne odbrane i Sekretarijat za narodnu odbranu. U skladu sa tadašnjim ustavnim rešenjem, TO se ne pominje niti čini integralni deo sistema odbrane. Međutim, u samom tekstu zakona TO je definisana kao mogućnost da se mesno stanovništvo oružano organizuje u slučajevima ratnog i mobilnog stanja, a izuzetno i u stanju pripravnosti, kao ispomoć vojsci i pod komandom vojske. Jasno je, dakle, da je TO predstavljala samo pomoćnu strategiju podrške regularnim jedinicama vojske i da je bila pod komandom vojnih organa. Ona nije pripadala republikama i realno je bila marginalizovana, odnosno svedena na aktiviranje u izuzetnim slučajevima, i to samo kao kratkoročna ispomoć vojsci. Vojna obaveza je tim zakonom regulisana kao opšta i sastojala se od regrutne obaveze, služenja vojnog roka i služenja u rezervnom sastavu JNA. Služenje vojnog roka je trajalo dve godine. Bila je propisana i predvojnička obuka za sve starije od 17 godina, pa sve do stupanja na služenje vojnog roka. Zakonom su bile regulisane i civilna zaštita, radna i materijalna obaveza. Taj zakon važio je do 1969. godine i menjan je više puta. Izmene i dopune nisu donele odstupanje od ustanovljenog režima. Najvažnije izmene su se odnosile na skraćenje dužine služenja vojnog roka, dok je izmenama i dopunama iz 1965. godine uvedena i samoupravljačka terminologija. Istim izmenama prvi put je predviđena i decentralizacija organa odbrane: članom 18 je određeno da republike i pokrajine obrazuju svoje organe uprave za narodnu odbranu, koji vrše određene poslove u okviru inspeksijskih poslova, vojne i materijalne obaveze, mobilizacije, a mogu vršiti i druge poverene poslove.

6 Zakon o narodnoj odbrani, SVL 10/1955, 8/1957, 22/1961, 13/1964 i 9/1965.

Zakon o narodnoj odbrani iz 1969. godine⁷ počinjao je izuzetno dugom preambulom, neuobičajenom za zakone. I struktura zakona i pristup normiranju (stil normi) bili su potpuno drugačiji od prethodnih. Praktično prethodeći ustavnim amandmanima iz 1971. godine, oružane snage u Jugoslaviji su definisane kao JNA i TO (čl. 10). Dalje, TO je u ratu, osim jedinica i službi TO, sačinjavala i milicija (čl. 12). Jedinice TO su mogle da vrše samostalne zadatke u ratnom stanju, nezavisno od JNA, a obrazovale su ih opština, pokrajina i republika (čl. 13 i 14). Te odredbe su bile izuzetno važne jer ne samo da su započele dualizam u sistemu odbrane, i to potpunim izdvajanjem sistema TO iz sistema JNA bez dodirnih tačaka i van nadležnosti federalne države (čl. 30), već su, u vreme kada su donete, bile veoma upitne kada je reč o ustavnom uređenju oružanih snaga prema tada važećem Ustavu iz 1963. godine, kojim nije bio predviđen takav dualizam. U tom smislu se može reći da je taj zakon bio i svojevrsna najava konfederalizacije zemlje koja je izvršena već ustavnim amandmanima 1971. godine, kojima je uveden sistem koji će opstati do kraja postojanja zajedničke države. Takođe, zakonom je već tada nagovešten prelazak na jezički tešku i opterećenu administrativnu nomotehniku. U pokušaju da se sačini kompleksan i relativno savremen zakon na temeljima doktrine opštenarodne odbrane, bile su uređene i obaveze radnih organizacija u odbrani zemlje i podeljeni odbrambeni zadaci i odgovornosti svakog entiteta koji je prepoznat kao relevantan za poslove odbrane. Uvedena je i obaveza služenja u civilnoj zaštiti, koja je bila prenormirana i faktički je postala paravojna organizacija iako je to bilo protivno njenim ciljevima postojanja – ovo je problem koji je u zakonodavstvu opstao do dvehiljaditih godina.

Zakon o narodnoj odbrani iz 1974. godine⁸ donet je da bi se prepoznale dalje ustavne promene, ali nije doneo suštinski nova rešenja jer su ona najvažnija, kako je već rečeno, prethodila ustavnim izmenama. Novim zakonom se, dakle, nastavilo gde se stalo sa prethodnim, tekst je napisan birokratski i opterećen kitnjastim izrazima samoupravljanja i nepotrebnim komplikovanjem i usložavanjem teksta, pa je snalaženje u njemu bilo otežano. Oružane snage Jugoslavije su i dalje činile JNA i TO, ali se naglašavalo da je u pitanju bila „jedinствена оружана сила“, što je floskula koja nije potvrđena ostalim odredbama zakona. TO je i dalje bila u isključivoj nadležnosti republika i pokrajina. Postojala je nova odredba da je vrhovni komandant komandovao i rukovodio svim oružanim snagama Jugoslavije u miru i u ratu; to je istovremeno bila jedina odredba koja je

7 Zakon o narodnoj odbrani, SVL 6/1969.

8 Zakon o narodnoj odbrani, SVL 9/1974.

povezivala JNA i TO. Primetni su i pokušaji da se dalje radi na modernizaciji sistema odbrane, pa je, na primer, uveden i pravni institut bezbednosti oružanih snaga.

Konačno, poslednji zakon o odbrani u posmatranom periodu donet je 1982. godine, pod nazivom Zakon o opštenarodnoj odbrani.⁹ Tekst zakona je bio veoma sličan prethodnom, a oružane snage su i dalje bile definisane kao JNA i TO. Međutim, TO je definisana kao oružana snaga koja „obuhvata sve naoružane sastave koji nisu deo JNA i milicije“ (čl. 102, st. 3). To je, kako je već naznačeno, bila veoma neodređena definicija koja je u praksi mogla da izazove značajne konfuzije. Njenu upotrebu je naređivao nadležni organ u republici ili pokrajini, u skladu sa odlukom Predsedništva SFRJ o upotrebi oružanih snaga (čl. 10, st. 2). Zakon je izmenjen i dopunjen 1991. godine, tako što je potpuno odbačena terminologija samoupravljanja, dok su ostale odredbe ostale nepromenjene.

Kada je reč o uređenju JNA, prvi Zakon o Jugoslovenskoj narodnoj armiji kojim su detaljno regulisane oružane snage objavljen je u SVL 1955. godine¹⁰ istovremeno sa Zakonom o narodnoj odbrani. JNA je prema tom zakonu bila jedina oružana snaga Jugoslavije. Stalni sastav JNA činili su vojnici, pitomci vojnih škola, aktivni podoficiri, aktivni oficiri, aktivni vojni službenici i građanska lica na službi u JNA. Osim toga, postojao je i rezervni sastav JNA. Zakon je bio relativno kratak, jezgrovit i njegovim odredbama su uređivane specifičnosti vojne službe na način koji se ne razlikuje mnogo od kasnijih, kao ni savremenih zakona kojima je uređena ta materija. Naredni Zakon o Jugoslovenskoj narodnoj armiji donet je 1965. godine.¹¹ JNA je definisana kao osnovna oružana snaga Jugoslavije. Jedna od retkih značajnih novina u tom zakonu bilo je delimično uređenje socijalnog osiguranja vojnih lica, ali pozivanjem na opšte (civilne) propise. Zakon je izmenjen 1972. godine, ali izmene nisu bile značajnije. Međutim, istovremeno su se dešavali drugi procesi koji su uticali na promenjeni domašaj i strukturu tog zakona. Naime, uz novi Zakon o narodnoj odbrani 1969. godine, donet je i poseban Zakon o vojnoj obavezi.¹² Time je praktično ta materija bila regulisana samostalno, nezavisno od zakona kojima je bila uređena JNA. Zakonom o Jugoslovenskoj narodnoj armiji vojna obaveza je regulisana samo načelno, dok se Zakon o vojnoj obavezi

9 Zakon o opštenarodnoj odbrani, SVL 12/1982, 11/1991.

10 Zakon o Jugoslovenskoj narodnoj armiji, SVL 10/1955.

11 Zakon o Jugoslovenskoj narodnoj armiji, SVL 1/1965, 24/1972.

12 Zakon o vojnoj obavezi, SVL 6/1969, 13/1972.

njome bavio daleko detaljnije. Novi Zakon o vojnoj obavezi usvojen je 1974. godine¹³, ali nije doneo značajnije izmene.

Međutim, čini se da je donošenje Zakona o vojnoj obavezi bilo uvod u dalje rasparčavanje materije koja je bila regulisana nekada jedinstvenim zakonom, budući da je 1974. godine usvojen Zakon o službi u oružanim snagama.¹⁴ Taj pravni poduhvat je karakterističan, čini se, pre svega zbog toga što se probalo pokazati jedinstvo sistema oružanih snaga donošenjem jednog zakona koji bi se primenjivao i na JNA i na TO. Međutim, samom činjenicom da je TO bila u nadležnosti republika i pokrajina nije u zakonu istaknuto jedinstvo oružanih snaga, koliko je ogoljena njihova dualnost. Tim zakonom je u većoj meri regulisana materija koja je bila predmet Zakona o Jugoslovenskoj narodnoj armiji (njegovim usvajanjem prestale su da važe odredbe čl. 15 do 299 Zakona o Jugoslovenskoj narodnoj armiji, što je bio gotovo ceo tekst zakona). Zakon o Jugoslovenskoj narodnoj armiji nije, dakle, bio ukinut jer je ostalo nekoliko desetina njegovih odredaba koje su i dalje važile. Zakon o službi u oružanim snagama bio je izuzetno obiman, komplikovan i prema strukturi i prema terminologiji i, sa 528 članova, predstavlja jedan od primera tadašnjih nomotehničkih tendencija. Iako je trebalo da služi, između ostalog, pokazivanju jedinstvenog uređenja oružanih snaga, zakon suštinski nije sadržao odredbe koje se posebno odnose na TO. Izmenjen je i dopunjen 1978. godine, a iste godine je donet i novi zakon istog naziva i identične strukture.¹⁵ Novi zakon imao je 529 članova i njime nisu načinjene suštinske izmene. Konačno, poslednji Zakon o službi u oružanim snagama SFRJ donet je 1985. godine.¹⁶ Iako je imao istu strukturu kao prethodni, sadržao je i neke nove odredbe, poput one da je moguće izvršiti popunu TO aktivnim vojnim licima iz JNA (čl. 38). Drugih posebnih odredaba o TO nema, a zakon je rekorder po obimu među propisima vojnog prava – sadržao je 532 člana. Dva puta je izmenjen i dopunjen, i to oba puta 1989. godine.

Zakoni kojima je regulisan sistem odbrane i JNA, odnosno „oružane snage SFRJ“, bili su svojevrsno ogledalo društva u kojem su usvajani. Kao i u mnogim drugim oblastima, primetni su izuzetno pogoršanje nomotehničkog stila krajem šezdesetih pa do kraja posmatranog perioda, prenormiranje i komplikovanje i strukture propisa u celini i logike izlaganja materije. Kada je reč o sadržini, u kratkom prikazu evolucije pojma „oružanih snaga“ može se videti i politički zaplet (nažalost, i predvideti

---

13 Zakon o vojnoj obavezi, SVL 9/1974.

14 Zakon o službi u oružanim snagama, SVL 9/1974, 5/1978.

15 Zakon o službi u oružanim snagama, SVL 14/1978.

16 Zakon o službi u oružanim snagama, SVL 8/1985, 8/1989, 19/1989.

vojno-politički rasplet) koji se dešavao u Jugoslaviji. Od početnog izjednačavanja JNA sa oružanim snagama Jugoslavije, preko uvođenja TO i njenog spuštanja na nivo republika i pokrajina, vidi se konstantna težnja ka konfederalizaciji odbrambenih funkcija države. I to je jedan od najupečatljivijih rezultata pregleda vojnog prava tokom 45 godina nakon Drugog svetskog rata. Čini se da je i nepreciznost definisanja TO u saveznim propisima bila na neki način pokazatelj da su federalni organi vlasti prepustili federalnim jedinicama njihovo formiranje i razvoj u celini. Nasuprot tome, primećuju se jalovi pokušaji da se takav sistem prikaže kao jedinstven. Oni su izraz federalističkih političkih struja u strukturama tadašnjih vlasti, ali nikada nisu realizovani do kraja jer je to jednostavno bilo nemoguće – JNA i TO su od 1969. godine postojali kao paralelne strukture u sistemu odbrane. Iako je njihova faktička povezanost bila nesumnjiva, takvo razdvajanje je upravo omogućilo formiranje paralelnih vojnih formacija u nekoliko republika SFRJ neposredno pre početka građanskog rata 1991. godine. U tom smislu se mora posmatrati i evolucija sistema odbrane i devolucija zajedničke države koju je takav sistem odbrane trebalo da štiti i očuva.

3.2. Upotreba jezika i nacionalni sastav vojske

U skladu sa ustavnim rešenjima, u oružanim snagama SFRJ obezbeđivali su se „ravnopravnost jezika i pisama naroda i narodnosti Jugoslavije“. Ta načela su naročito došla do izražaja od ustavnih amandmana 1971. godine. U komandovanju i u vojnoj obuci u JNA se, u skladu sa saveznim zakonom, upotrebljavao jedan od jezika naroda Jugoslavije, a u njenim delovima su se koristili jezici naroda i narodnosti. Ustav SFRJ iz 1974. godine sadržao je identično rešenje i ponovio je ustavni tekst iz 1971. godine (čl. 243). Takvom rešenju je prethodio sistem koji se može analizirati korišćenjem teksta Naredbe o primeni jezika i pisama naroda i narodnosti Jugoslavije u službenoj prepisci Jugoslovenske narodne armije.¹⁷ Prema tom propisu, srpskohrvatski i hrvatskosrpski jezik, kao i ćirilica i latinica, bili su ravnopravni u upotrebi. Makedonski i slovenački su se upotrebljavali ako su tim jezicima pisani dopisi saveznim organima, dok su u ostalim slučajevima korišćena pomenuta dva jezika za službenu prepisku između komandi vojnih jedinica i vojnih uprava. Kada je reč o jezicima nacionalnih manjina, pripadnici naroda i narodnosti imali su pravo na odgovor saveznih organa na jeziku na kojem je inicijalno obraćanje

17 Naredba o primeni jezika i pisama naroda i narodnosti Jugoslavije u službenoj prepisci Jugoslovenske narodne armije, SVL 22/1970.

napisano. Jasno je, dakle, da su ustavna rešenja iz 1971. godine podstakla postizanje veće ravnopravnosti jezika i pisama.

Isti trend izjednačavanja prava naroda i narodnosti može se uočiti i u sastavu starešinskog kadra i postavljanju na više komandne i rukovodeće položaje u JNA. Od ustavnih amandmana iz 1971. godine to je takođe postao ustavni princip, pa se dosledno primenjivalo načelo „što srazmernije zastupljenosti republika i autonomnih pokrajina“. Identična rešenja su sadržana i u Ustavu SFRJ iz 1974. godine (čl. 242).

Ti principi nisu, međutim, potpuno funkcionisali u praksi. Na osnovu podataka koje iznosi Miletić može se zaključiti da su tokom pedesetih godina većinu pitomaca vojnih akademija činili Srbi (Miletić 2022, 328–329 i 354–355). Taj trend je nastavljen i u kasnijem periodu. Čini se da je bilo više uspeha u upotrebi jezika, ali ni ta pravila nisu bila lišena različitih tumačenja i faktičkih ograničenja (Bjelajac 2009, 79–80).

3.3. Vojno pravosuđe

Vojno pravosuđe potiče još iz vremena ratnih dejstava u Drugom svetskom ratu (Škoro Babić 2021, 103–106). Nakon rata ono je delilo sudbinu ostalih funkcija vojske – u prvom periodu je bilo pravno regulisano samo na bazičnim osnovama, a vremenom se razvilo u složen sistem.

3.3.1. Vojni sudovi i vojno tužilaštvo

U Ustavu FNRJ iz 1946. godine konstatovano je postojanje vojnih sudova (čl. 115, st. 2), ali se nije dalje elaboriralo njihovo funkcionisanje, već je to prepušteno zakonu. Osim vojnih sudova, postojali su i vojni tužioci i njima je bila posvećena neznatno veća pažnja. Prema ustavnom tekstu, vojnog tužioca Jugoslovenske armije i ostale vojne tužioce postavljao je vrhovni komandant Jugoslovenske armije. Sva ostala pitanja u vezi sa vojnim tužilaštvom („ustrojstvo i nadležnost vojnog tužioštva“) ostavljena su na uređenje saveznim zakonom (čl. 128).

Ni u kasnijim ustavima vojnom pravosuđu nije bila poklonjena značajno veća pažnja. Ustav SFRJ iz 1963. godine sadržao je definiciju nadležnosti vojnih sudova: „Za suđenje krivičnih dela vojnih lica i određenih krivičnih dela drugih lica, kao i za odlučivanje o drugim pravnim stvarima koje se odnose na sporove u vezi sa službom u JNA postoje vojni sudovi“ (čl. 132, st. 5). O vojnom tužilaštvu je postojala samo jedna odredba: „Funkciju javnog tužilaštva u JNA vrši vojno tužilaštvo“ (čl. 142, st. 3).

Ustavom SFRJ iz 1974. godine bio je preciziran domen funkcionisanja vojnih sudova: „O krivičnim delima vojnih lica i određenim krivičnim delima drugih lica koja se odnose na narodnu odbranu i bezbednost zemlje, kao i o drugim pravnim stvarima koje se odnose na sporove u vezi sa službom u JNA, sude vojni sudovi“ (čl. 221, st. 2). Isti je slučaj bio i sa vojnim tužilaštvom: „Vojno tužilaštvo goni učinioce krivičnih dela koja su u nadležnosti vojnih sudova i preuzima određene mere za zaštitu interesa društvene zajednice i ulaže pravna sredstva radi zaštite ustavnosti i zakonitosti na način propisan saveznim zakonom“ (čl. 236).

Normiranje je bilo daleko detaljnije u zakonima kojima su bili uređeni vojni sudovi i vojno tužilaštvo. Prvi Zakon o uređenju i nadležnosti vojnih sudova u Jugoslovenskoj armiji¹⁸ donet je pre Ustava iz 1946. godine. Prema tom zakonu, postojale su različite vrste vojnih sudova prema teritorijalnoj nadležnosti vojnih jedinica u okviru kojih su formirani (vojni sud korpusa, mornarice, za grad Beograd i sl.), kao i Vrhovni vojni sud. Ti sudovi su sudili isključivo za krivična dela vojnih lica i ratnih zarobljenika, dakle bili su usmereni ka delima koja su počinjena tokom vojnih dejstava u Drugom svetskom ratu. Međutim, već 1947. godine usvojen je novi Zakon o vojnim sudovima¹⁹, kojim je uvedena jednostavnija podela na prvostepene vojne sudove i Vrhovni vojni sud, koja se zadržala i kasnije. Nadležnost vojnih sudova za određena krivična dela je ostala, ali je uvedena i nadležnost za naknadu štete koju su vojna lica prčinila državi u vršenju vojne službe (ne i obrnuto). Postojala je posebna odredba o vojnim sudovima u mobilnom i ratnom stanju, što je bio odraz tadašnje nesigurne spoljnopolitičke situacije. U skladu sa događajima koji su se ticali odnosa Jugoslavije prema SSSR-u, 1948. godine donet je jedinstven Zakon o vojnim krivičnim delima²⁰, u kojem su bila definisana krivična dela koja ulaze u nadležnost vojnog pravosuđa. Ta praksa je bila kratkog veka, budući da su svi naredni zakoni o vojnim sudovima upućivali na inkriminacije iz civilnog krivičnog prava.

Tako je već Zakonom o vojnim sudovima iz 1955. godine²¹ ustanovljen sistem koji se kasnije nije drastično menjao. Prema tom zakonu, postojali su prvostepeni vojni sudovi i jedan Vrhovni vojni sud, kao i ranije. Nisu međutim postojale posebne inkriminacije vojnih krivičnih dela. Vojni sudovi

---

18 Zakon o uređenju i nadležnosti vojnih sudova u Jugoslovenskoj armiji, *Službeni list DFJ* 65/1945, 58/1946.

19 Zakon o vojnim sudovima, *Službeni list DFJ* 105/1947.

20 Zakon o vojnim krivičnim delima, *Službeni list DFJ* 107/1948.

21 Zakon o vojnim sudovima, *SVL* 1/1955.

su sudili za sva krivična dela koja učine vojna lica i za određena krivična dela ko god da ih učini (protiv države ili u vezi sa oružjem i municijom i za dela učinjena u vojnim objektima); u sporovima za naknadu štete u kojima se pojavljuju JNA ili vojna lica; u upravnim sporovima pokrenutim protiv upravnih akata vojnih upravnih organa. Nadležnost vojnih sudova bila je postavljena sveobuhvatno. Ako bi delo izvršili vojno i nevojno lice, nadležan je bio vojni sud. Ako je izvršeno više krivičnih dela, dovoljno je bilo da samo jedno bude od onih za koje je nadležan vojni sud, pa da vojni sud sudi za sva krivična dela. Pod vojnim licima su se smatrali i pitomci, vojnici i vojni službenici. Na sam krivični postupak primenjivao se civilni Zakonik o krivičnom postupku. Istragu je sprovodio vojni istražni sudija (i vojni istražni organi koji nisu navedeni poimenice u samom zakonu), a optužbu je predvodio vojni tužilac ili vojni tužilac JNA (vojni pandan najvišem, državnom tužiocu).

U skladu sa ciljem kompletiranja osnovnog okvira vojnog pravosuđa, ubrzo posle Zakona o vojnim sudovima donet je i Zakon o vojnom tužilaštvu.²² Uređenje vojnog tužilaštva pratilo je uređenje sudova: vojna tužilaštva su postojala pri vojnim jedinicama, a hijerarhijski najviše bilo je Vojno tužilaštvo JNA. Interesantno je da je Vojnosudskim poslovníkom iz 1956. godine²³ bilo predviđeno da su sva saznanja o radnjama koje se vrše u postupku i prikupljenim podacima bila tajna, bez obzira na to o kojem postupku se radilo. Sve sudije i drugo osoblje sudova morali su čuvati te podatke kao tajne. To rešenje se kasnije nije ponavljalo, a tajnost podataka je bila uređena posebnim propisima (videti u kasnijem tekstu).

Naredni zakoni o vojnim sudovima i vojnom tužilaštvu su po pravilu pratili ustavne promene u zemlji. Tako su 1965. godine doneti novi Zakon o vojnim sudovima i Zakon o vojnom tužilaštvu.²⁴ Nova rešenja, međutim, nisu donela drastične izmene, pa su principi na kojima se zasniva vojno pravosuđe, njegova nadležnost i struktura ostali isti. Zakonom o vojnim sudovima prvi put je bila regulisana vojna privredna arbitraža. Taj zakon je menjan 1968. i 1969. godine, kada je objavljen i prečišćen tekst. Izmene koje su izvršene bile su, međutim, neznatne. Nakon novog ciklusa ustavnih promena, novi zakoni su doneti 1977. godine i oni su važili do raspada zemlje.²⁵ Iako se terminologija menjala i usaglašavala sa ustavnim

---

22 Zakon o vojnom tužilaštvu, SVL 5/1955.

23 Vojnosudski poslovnik, SVL 14/1956.

24 Zakon o vojnim sudovima, SVL 5/1965, 1/1968, 17/1969 i Zakon o vojnom tužilaštvu, SVL 5/1965.

25 Zakon o vojnim sudovima, SVL 6/1977, 13/1977, 9/1982 i Zakon o vojnom tužilaštvu, SVL 6/1977.

i drugim zakonskim izmenama i trendovima u krivičnom pravu, nije bilo suštinskih izmena u nadležnostima i strukturi.

Vojna privredna arbitraža osnovana je sa ciljem rešavanja privrednih sporova u kojima se JNA pojavljivala kao jedna od strana. Osnov za njeno postojanje, kako je već rečeno, nalazio se u zakonima kojima su uređivani vojni sudovi. Interesantno je da nisu sva lica u arbitraži bila profesionalni vojnici već su tu bili i pojedinci koji su bili angažovani u privredi Jugoslavije, uglavnom direktori velikih preduzeća.

3.3.2. Vojno pravobranilaštvo i vojni branioci

Vojno pravosuđe je kompletirano uvođenjem vojnog pravobranilaštva. Interesantno je da je kao pravni osnov uvođenja pravobranilaštva poslužio civilni Osnovni zakon o javnom pravobranilaštvu²⁶, na osnovu kojeg je donet Pravilnik o organizaciji i radu vojnog pravobranilaštva²⁷, što je značilo da je ono osnovano kao posebna vrsta civilnog pravobranilaštva.

Osim pravobranilaštva, krajem šezdesetih uvedeni su i obavezni vojni branioci okrivljenih u krivičnom postupku pred vojnim sudovima.²⁸ Iako je taj pravni institut bio regulisan veoma slično kao u civilnim propisima, mogu se primetiti pojedina odstupanja u skladu sa prirodom postupaka pred vojnim sudovima. Tako je, na primer, zanimljivo rešenje iz člana 59 stav 4 Zakona o vojnim sudovima, koje se dalje razrađuje u tom uputstvu, da je vojni sud mogao doneti odluku da okrivljenog nije mogao braniti advokat (civilno lice) zbog tajnosti postupka, pa je onda bilo nužno angažovati vojne branioce (koji su po pravilu bili vojna lica sa pravničkim obrazovanjem).

3.3.3. Vojna disciplina

U vojsci su bili uređeni i vojni disciplinski sudovi, što je bilo u skladu sa prirodom delatnosti, a naročito sa potrebom održavanja stroge discipline u vojnim jedinicama. Prvi Pravilnik o vojnim disciplinskim sudovima²⁹ i Pravilnik o vojnoj disciplini³⁰ objavljeni su 1955. godine. Tim aktima su osnovani disciplinski vojni sudovi koji su preuzimali postupke

26 Osnovni zakon o javnom pravobranilaštvu, *Službeni list SFRJ* 15/1965.

27 Pravilnik o organizaciji i radu vojnog pravobranilaštva, *SVL* 6/1966, 4/1969, 6/1972.

28 Uputstvo o radu vojnih branilaca, *SVL* 11/1968.

29 Pravilnik o vojnim disciplinskim sudovima, *SVL* 10/1955.

30 Pravilnik o vojnoj disciplini, *SVL* 12/1955, 12/1959, 2/1964.

za utvrđivanje disciplinske odgovornosti vojnih lica i građanskih lica na službi u vojsci. Disciplinske sankcije su bile raznovrsne, a mogla se izreći i sankcija vojnog zatvora u trajanju do 60 dana. Pravilo o vojnoj disciplini je 1965. godine zamenjeno pravilnikom³¹, ali se tokom vremena ta pravila nisu značajnije menjala.

3.3.4. Vojni istražni organi i vojni zatvori

Vojni istražni organi formirani su istovremeno sa vojnim sudovima 1955. godine, usvajanjem Pravilnika o radu vojnih islednika u Jugoslovenskoj narodnoj armiji.³² U skladu sa tim, 1956. godine je donet Pravilnik o organizaciji i zadacima vojne policije u Jugoslovenskoj narodnoj armiji.³³ Vojna policija je prema tom pravilniku imala klasična policijska ovlašćenja, a postojala je i vojna saobraćajna policija. Pripadnici vojne policije mogli su da privode vojna lica (više o lišenju slobode vojnih lica biće reči u daljem tekstu).

Kada je reč o vojnim zatvorima, Pravilnikom o izvršenju kazne lišenja slobode u vojnim zatvorima iz 1964. godine³⁴ regulisani su zatvor za osuđene starešine i vojni istražni zatvor. Osim uobičajenih odredaba koje se nisu značajno razlikovale od civilnog režima, interesantno je da je u zatvorima bila organizovana nastava za sva osuđena lica, a postojali su vojno-stručno i moralno-političko vaspitanje. Svaki vojni zatvor je imao biblioteku i morao je da bude snabdeven dnevnom štampom. Novi pravilnik istog naziva donet je 1968. godine.³⁵ Umesto istražnog zatvora, formirana su posebna odeljenja vojnog zatvora pri vojnim sudovima. Pravilnikom o izvršenju kazne zatvora u vojnoj kazneno-popravnoj ustanovi iz 1977. godine³⁶ uvedena je nova terminologija, dok je uređenje vojnih zatvora ostalo identično. Pravilnikom o izdržavanju pritvora za krivična dela iz nadležnosti vojnih sudova,³⁷ koji je donet istovremeno, bio je regulisan pritvor u „vojnim zatvorima za izdržavanje pritvora“.

31 Pravilo o vojnoj disciplini, SVL 17/1965, 19/1965, 15/1970. Novi pravilnici o vojnoj disciplini doneti su i 1975. (SVL 5/1975) i 1980. godine (SVL 10/1980), ali bez značajnijih izmena u sadržini.

32 Pravilnik o radu vojnih islednika u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, SVL 12/1955.

33 Pravilnik o organizaciji i zadacima vojne policije u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, SVL 8/1956, 21/1959.

34 Pravilnik o izvršenju kazne lišenja slobode u vojnim zatvorima, SVL 24/1964.

35 Pravilnik o izvršenju kazne lišenja slobode u vojnim zatvorima, SVL 12/1968.

36 Pravilnik o izvršenju kazne zatvora u vojnoj kazneno-popravnoj ustanovi, SVL 22/1977.

37 Pravilnik o izdržavanju pritvora za krivična dela iz nadležnosti vojnih sudova, SVL 22/1977.

3.4. Vojni inspekcijski organi

Tokom vremena, vojna organizacija je obuhvatila brojne inspekcijske organe i službe. Osim onih koje su se mogle očekivati i koje su usmerene ka nadzoru borbene gotovosti i obuke u vojnim jedinicama, postojali su i vojni „dvojnici“ civilnih inspekcijskih službi, što je bila posledica širenja vojne delatnosti, naročito vojne privrede, u različite domene društvenog i privrednog delovanja.

Retki su primeri da su civilni inspekcijski organi mogli da vrše nadzor nad delovima vojnog sistema, ali se na njih može naići. Na primer, na osnovu Uputstva o načinu vršenja poslova službe inspekcije rada u Jugoslovenskoj narodnoj armiji i preduzećima koja proizvode za određene potrebe Jugoslovenske narodne armije³⁸ iz 1960. godine, inspekcija rada je bila nadležna za radne odnose, ali je za svoje delovanje morala da traži ovlašćenje od Državnog sekretarijata za narodnu odbranu.

U mnogo većem broju slučajeva, inspekcijski organi su bili vojni. Postojale su opšte inspekcije koje su bile usmerene ka vojnoj delatnosti. Najpoznatija među njima je bila Glavna inspekcija narodne odbrane (GINA), koja je imala izuzetno širok spektar ovlašćenja.³⁹ GINA je kontrolisala ceo sistem odbrane, uključujući i TO, što je jedan od retkih slučajeva povezanosti federalnih organa i službi sa republičkim sistem odbrane, koji se u velikom delu, kako je već istaknuto, razvijao potpuno samostalno. Ta nadležnost zadržana je sve do raspada Jugoslavije. Takođe, uvedena je i materijalno-finansijska inspekcija⁴⁰, koja je bila zadužena da kontroliše celokupan platni promet, upotrebu sredstava i finansijsko poslovanje u JNA. Ona je bila uspostavljena na pravnom osnovu iz civilnog Zakona o Službi društvenog knjigovodstva⁴¹ i Zakona o opštenarodnoj odbrani iz 1982. godine.

Mnogi drugi inspekcijski organi i službe spadali su u one koji se bave samo određenim specifičnim poslovima koji su obavljani u okviru vojske, iako se takve delatnosti nisu mogle smatrati vojnim. Tako su

38 Uputstva o načinu vršenja poslova službe inspekcije rada u Jugoslovenskoj narodnoj armiji i preduzećima koja proizvode za određene potrebe Jugoslovenske narodne armije, SVL 17/1960.

39 Vid., na primer, Pravilnik o nadležnosti i radu Glavne inspekcije narodne odbrane Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu, SVL 23/1976; Pravilnik o organizaciji i radu Inspekcije oružanih snaga, SVL 1/1989.

40 Pravilnik o organizaciji i radu materijalno-finansijske inspekcije Jugoslovenske narodne armije, SVL 14/1984.

41 Zakon o Službi društvenog knjigovodstva, *Službeni list SFRJ* 10/1983.

postojale: inspekcije zaštite na radu i zaštite životne sredine⁴², sanitarna inspekcija⁴³, vojnograđevinska inspekcija⁴⁴, veterinarska inspekcija⁴⁵, tržišna inspekcija⁴⁶ (bila je nadležna za promet robe i vršenje usluga vojnim licima, civilnim licima od strane vojnih lica i u krugu vojnih objekata) i neki drugi inspeksijski organi.

Ovaj pregled inspeksijskih organa značajan je pre svega u domenu isključivanja civilnog nadzora nad većinom poslova koji su se obavljali u vojsci. Inspektori tih inspekcija su imali posebne legitimacije i vršili nadležnosti koje su bile praktično identične nadležnostima njihovih pandana u civilnom svetu.

3.5. Vojna privreda

JNA se od samog početka usredsredila na određene privredne aktivnosti. Otuda su se još početkom pedesetih mogli naći propisi kojima su uređivane delatnosti koje su kasnije nazvane „namenska industrija“. Međutim, postojali su i mnogi drugi sektori privređivanja u okviru vojske koji su bili uređeni posebnim propisima, koje vredi pomenuti pre svega u kontekstu težnje da vojni sistem bude u najvećoj meri samodovoljan i održiv. Privredni odnosi sa vojnim preduzećima i proizvodnim jedinicama su posebno zanimljivi za praćenje tokom vremena zbog činjenice da se u njima odslikavaju društveni odnosi u celini – kako se razvijala koncepcija društvene svojine, samoupravljanja, udruženog rada i slično. Pojedina rešenja u toj slici nisu uvek bila skladna, naprotiv, čak su i vojna preduzeća imala (donekle) mogućnost tržišnog plasiranja proizvoda, i to ne samo naoružanja i vojne opreme, koji su se izvozili u mnoge zemlje širom sveta.

Uredba o privrednim preduzećima koja proizvode za određene potrebe Jugoslovenske narodne armije⁴⁷ prvi je propis kojim je regulisana

---

42 Pravilnik o organizaciji i radu inspekcije zaštite na radu i zaštite životne sredine, SVL 13/1989.

43 Pravilnik o sanitarnoj inspekciji i zdravstvenom nadzoru u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, SVL 12/1975.

44 Pravilnik o organizaciji i radu vojnograđevinske inspekcije, SVL 12/1975; novi pravilnik istoga naziva objavljen je u SVL 14/1985.

45 Pravilnik o organizaciji i radu veterinarske inspekcije u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, SVL 28/1976.

46 Pravilnik o poslovima tržišne inspekcije u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, SVL 12/1969. Novi Pravilnik o tržišnoj inspekciji, SVL 8/1979 zamenio je prethodni.

47 Uredba o privrednim preduzećima koja proizvode za određene potrebe Jugoslovenske narodne armije, *Službeni list FNRJ* 53/1953, SVL 13/1954.

privredna delatnost u JNA. Vojna preduzeća su bila pod direktnom kontrolom Saveznog izvršnog veća i Sekretarijata za narodnu odbranu. Osnovana je i Direkcija za promet robe posebne namene, koja se suštinski bavila kontrolom proizvodnje i plasmana oružja i vojne opreme koja se proizvodila u vojnim preduzećima. Na osnovu Zakona o ekonomskim i drugim odnosima u proizvodnji i prometu naoružanja i vojne opreme⁴⁸, preimenovana je u Saveznu direkciju za promet i rezerve proizvoda sa posebnom namenom (SDPR), a taj naziv je zadržala do kraja posmatranog perioda. Na osnovu tog zakona donet je Pravilnik o osnivanju i radu stalnih predstavništava i stalnih delegatskih mesta u inostranstvu Savezne direkcije za promet i rezerve proizvoda sa posebnom namenom,⁴⁹ kojim je omogućeno uređenje delovanja te direkcije u inostranstvu i širenje izvoza domaćeg naoružanja i vojne opreme.

Privredna delatnost u vojsci nije se, međutim, završavala samo na proizvodima „posebne namene“. Naprotiv, mnoga vojna preduzeća pružala su uobičajene usluge koje su mogla da koriste i civilna lica. Pravilnikom o vojnim ustanovama koje posluju po principu sticanja i raspodele dohotka⁵⁰ ta vrsta vojnih preduzeća uređena je na veoma specifičan način. Naime, vojne ustanove nisu imale svojstvo pravnog lica, ali su mogle pružati usluge i korisnicima van JNA. Dalje, vojne ustanove su mogle osnivati svoje organizacione jedinice: ugostiteljske jedinice i odmarališta, ali i domove kulture, samački smeštaj i slično. Rukovođenje vojnim ustanovama nije pretpostavljalo vojni hijerarhijski model, već civilni, po principu samoupravljanja. Takođe, izričito se navodi da je na radnike u tim ustanovama bio primenjivan opšti režim radnog prava, a ne posebni koji je važio za vojna lica i vojne službenike. Interesantno je i da je postojao dualizam cena proizvoda i usluga. Cene usluga su bile tržišne za korisnike van vojske, a dogovorne (na osnovu tržišnih kretanja i planske kalkulacije same ustanove) za korisnike u vojsci. Očigledno je da su cene za vojne korisnike bile najniže moguće, a da je ustanovi to bilo ekonomski isplativo. Od 1977. godine, kada su izvršene izmene i dopune Pravilnika, bilo je omogućeno daleko fleksibilnije nastupanje na tržištu i udruživanje (rada) sa drugim sličnim organizacijama, poljoprivrednim proizvođačima

---

48 Zakon o ekonomskim i drugim odnosima u proizvodnji i prometu naoružanja i vojne opreme, *Službeni list SFRJ* 25/1979.

49 Pravilnik o osnivanju i radu stalnih predstavništava i stalnih delegatskih mesta u inostranstvu Savezne direkcije za promet i rezerve proizvoda sa posebnom namenom, *SVL* 1/1981, 15/1982.

50 Pravilnik o vojnim ustanovama koje posluju po principu sticanja i raspodele dohotka, *SVL* 3/1969, 28/1977.

i slično. Takođe, te ustanove su mogle da daju stambene kredite licima, uključujući i civile, a od ostvarene dobiti mogle su kupovati ili graditi stanove. One su, dakle, prevashodno radile za vojne korisnike, ali su se veoma lako otvarale i prema civilnim korisnicima i civilnom tržištu.

Interesantno je i da su učenici škola za zanimanja u privredi mogli da obavljaju praksu pod određenim uslovima u vojnim preduzećima. Ta mogućnost je uređena Pravilnikom o učenicima u privredi u Jugoslovenskoj narodnoj armiji.⁵¹ Učenici su mogli dolaziti u vojna preduzeća na praksu, da uče zanimanja koja su bila potrebna u JNA. To je bio jedan od načina da vojna preduzeća dobiju radnu snagu koja im je potrebna, specijalizovanu u skladu sa njihovim potrebama proizvodnje.

Od vojnih ustanova kao vrste vojnih preduzeća treba razlikovati vojne ekonomije. One su bile zamišljene kao način da vojni garnizoni smanje troškove ishrane, tako što će organizovati poljoprivrednu proizvodnju na svom zemljištu koje se inače nije upotrebljavalo u druge svrhe. Naredba o korišćenju slobodnog zemljišta u krugu vojnih objekata i o načinu poslovanja vojnih ekonomija⁵² doneta je na osnovu Zakona o finansiranju i materijalnom i finansijskom poslovanju Jugoslovenske narodne armije.⁵³ Tim propisom su uređeni načini obrade vojnog zemljišta za gajenje voća, povrća i vinograda i za gajenje stoke. Vojne jedinice su koristile sopstvena sredstva i sopstvene ljude, osim ako su ekonomije bile toliko razvijene da je bilo potrebno da angažuju dodatna stručna lica i civilnu sezonsku radnu snagu. Garnizoni su proizvode koristili za ishranu sopstvenih vojnika i drugih lica koja su se hranila u okviru garnizona. Ukoliko bi postojao višak proizvoda, on se isključivo mogao prodavati vojnim ugostiteljskim ustanovama po „cenama koštanja“, što je značilo bez profita. Vojne ekonomije (može se reći: vojna gazdinstva) nisu bile posebna pravna, funkcionalna, administrativna celina u okviru garnizona, već se njihovo postojanje smatralo svojevrsnom „dopunskom delatnošću“. Krajem osamdesetih godina doneti su Pravilnik o poljoprivrednoj proizvodnji u Jugoslovenskoj narodnoj armiji⁵⁴ i Pravilnik

51 Pravilnik o učenicima u privredi u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, SVL 9/1967. Pravilnikom je zamenjena Naredba o prijemu učenika stručnih škola za kvalifikovane radnike za potrebe Jugoslovenske narodne armije i o izdržavanju učenika stručnih škola sa praktičnom obukom, SVL 17/1958 i 1/1965.

52 Naredba o korišćenju slobodnog zemljišta u krugu vojnih objekata i o načinu poslovanja vojnih ekonomija, SVL 27/1974.

53 Zakon o finansiranju i materijalnom i finansijskom poslovanju Jugoslovenske narodne armije, *Službeni list SFRJ* 56/1965.

54 Pravilnik o poljoprivrednoj proizvodnji u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, SVL 24/1989.

o lovnoprivrednoj delatnosti Jugoslovenske narodne armije,⁵⁵ kojima je naglašen tržišni potencijal tih delatnosti, opet u skladu sa opštim promenama koje su se dešavale u društvu. Oba pravilnika su zanimljiva jer je novim Zakonom o sredstvima i finansiranju Jugoslovenske narodne armije iz 1984. godine⁵⁶ bilo dozvoljeno da se JNA pojavljuje na tržištu kao privredno društvo koje plasira svoje proizvode i usluge (kako se kaže, „po principu sticanja i raspodele dohotka“). Poljoprivredni proizvodi su ostali u domenu prevashodnog plasiranja vojnim korisnicima, ali je zato na vojnim lovištima u to vreme lov bio dozvoljen i stranim državljanima, koji su za tako nešto pribavili posebnu dozvolu.

Ugostiteljstvo je bilo jedna od posebno razvijenih delatnosti u vojsci. Vojni ugostiteljski objekti prvi put su regulisani Naredbom o poslovanju preduzeća za ugostiteljstvo i društvenu ishranu oficira i vojnih službenika Jugoslovenske narodne armije 1953. godine.⁵⁷ Ugostiteljska vojna preduzeća bila su kategorisana kao samostalna državna preduzeća. Ona su morala biti „rentabilna“, ali ako je cena hrane bila previsoka za korisnike iz vojske, komanda jedinice bila je ovlašćena da „preispita razloge koji su do toga doveli“. U slučaju da se utvrdilo da su razlozi bili objektivne prirode, to je moglo da dovede i do rasformiranja (likvidacije) preduzeća. Iz toga se može zaključiti da su ta preduzeća bila poluzavisna, ne samo u smislu poslovanja nego i u smislu postojanja. Zanimljivo je da je plata zaposlenima u tim preduzećima bila određivana prema civilnoj uredbi o platama u državnim privrednim preduzećima, dakle model njihovog poslovanja bio je hibridan. Međutim, kasniji razvoj samoupravljanja i društvene svojine u velikoj meri je uticao i na oblikovanje tih preduzeća. Prema Pravilniku o vojnim ugostiteljskim ustanovama iz 1968. godine,⁵⁸ ona su se nalazila u društvenoj svojini kojom je upravljala JNA. Poslovala su u skladu sa načelima privrednog poslovanja, ali su pružala usluge samo vojnim licima, licima na službi u JNA i članovima njihovih porodica. Međutim, već tada je postojala odredba da se ugostiteljske usluge mogu pružiti i civilnim licima, ako postoje slobodni kapaciteti. U daljem periodu taj režim je sve više liberalizovan, a ugostiteljska preduzeća su se sve više pojavljivala na tržištu i otvarala ka svim građanima bez izuzetaka.

---

55 Pravilnik o lovnoprivrednoj delatnosti Jugoslovenske narodne armije, SVL 24/1989.

56 Zakon o sredstvima i finansiranju Jugoslovenske narodne armije, *Službeni list SFRJ* 53/1984.

57 Naredba o poslovanju preduzeća za ugostiteljstvo i društvenu ishranu oficira i vojnih službenika Jugoslovenske narodne armije, SVL 6/1953. Ova naredba je, međutim, ubrzo ukinuta (SVL 2/1955).

58 Pravilnik o vojnim ugostiteljskim ustanovama, SVL 9/1968.

3.6. Vojne obrazovne i naučne ustanove

Vojno školstvo, uključujući i vojnu akademiju kao vid visokog obrazovanja, postojalo je u celokupnom posmatranom periodu. Već početkom pedesetih godina postavljeni su osnovi funkcionisanja vojnog obrazovnog sistema, koji se nisu previše menjali tokom vremena. Naučna istraživanja u vojsci su, međutim, tokom vremena napredovala – otvarani su vojni naučnoistraživački instituti, osnivala su se tela koja su pratila i unapređivala naučni rad.

Za vojno obrazovanje, kao i za naučnoistraživačku delatnost u vojsci, bila je karakteristična povezanost sa civilnim sistemima obrazovanja i nauke. Ta veza je bila jasna iako su vojne naučne ustanove bile regulisane autonomno, isključivo vojnim propisima. Čini se da su razlozi za to bili višestruki. Pre svega, vojno obrazovanje je težilo pružanju opštih obrazovnih osnova, kao i civilno, pa je stoga nužno imalo mnogo dodirnih tačaka. Potom, organizacija obrazovnog sistema nije bila samo stručno već i političko pitanje, pa je logično da je model obrazovanja koji je primenjen bio veoma sličan. Konačno, čini se da je postojao osećaj za praktičnost u uređenju vojnog obrazovanja, u smislu da je ono približeno civilnom sistemu u dovoljnoj meri da se omogući relativno laka fluktuacija učenika, studenata/pitomaca, ali i uzajamno priznavanje diploma i kvalifikacija. Slično je bilo i sa naukom, s tom razlikom što je vojni sistem bio usmeren ka privlačenju civilnih naučnika u vojnu službu, pre nego što je pažnja posvećivana obrnutom procesu.

Još 1954. godine donet je Pravilnik o organizaciji i radu Više vojne akademije.⁵⁹ Viša vojna akademija je u tom trenutku bila organizovana kao specifičan oblik profesionalnog usmeravanja i specijalizacije (nalik na nekadašnje magistarske studije) za oficire najmanje u činu kapetana koji su želeli da dalje napreduju. Trajala je dve godine. Međutim, to uređenje bilo je kratkoročno. Pravilnik o vojnim školama donet je 1958. godine.⁶⁰ Njime je vojno školstvo sveobuhvatno regulisano. Škole za oficire bile su: vojne akademije, škole za usavršavanje oficira i više vojne akademije. Škole za podoficire bile su: podoficirske škole i škole za usavršavanje podoficira. Osim toga, postojale su i škole za vojne službenike i škole za rezervne oficire, kao i povremeni kursevi za usavršavanje, ali i za prekvalifikaciju podoficira, oficira i vojnih službenika. Škole su primale polaznike prema planu usavršavanja vojnog kadra, što znači da je broj njihovih polaznika bio unapred projektovan i ograničen. Iako su bile dobrovoljne, napredovanje

59 Pravilnik o organizaciji i radu Više vojne akademije, SVL 1/1954, 10/1954.

60 Pravilnik o vojnim školama, SVL 23/1958.

u službi je bilo uslovljeno njihovim uspešnim pohađanjem. U daljem razvoju vojnog školstva, 1970. godine usvojena je Naredba o osnivanju vojne gimnazije⁶¹ u Beogradu, sa isturenim odeljenjem u Zagrebu. Iste te godine je obrazovana Vojnoekonomska akademija za školovanje aktivnih oficira finansijske službe. Od 1966. godine bilo je uređeno i školovanje pripadnika stranih oružanih snaga u JNA.⁶²

Prvi značajan propis o naučnoistraživačkoj delatnosti donet je 1959. godine. Uredbom o osnivanju Saveta Jugoslovenske narodne armije za naučni rad⁶³ ustanovljeni su centralni savet za naučni rad JNA i lokalni saveti (od kojih se kasnije odustalo). Centralni se starao o saradnji sa civilnim naučnim ustanovama i naučnom podmlatku i potvrđivao je odluke o izborima u naučna zvanja – dakle, u JNA su postojali izbori u naučna zvanja ekvivalentna civilnim. Uredbom o vojnim naučnim ustanovama iz 1962. godine⁶⁴ uređeno je osnivanje naučnih ustanova u vojsci, uz shodnu primenu civilnih propisa. Osnov za donošenje Uredbe bio je civilni Zakon o organizaciji naučnog rada⁶⁵, što je pokazatelj da se naučna delatnost u vojsci već u tom periodu potpuno naslanjala na civilnu. Usledilo je osnivanje više značajnih vojnih naučnoistraživačkih instituta.⁶⁶ Tokom vremena, naučna delatnost u vojsci se sve više približava civilnom modelu, tako da je, na primer, Pravilnikom o organizovanju i sprovođenju naučne delatnosti u Jugoslovenskoj narodnoj armiji iz 1980. godine⁶⁷ bilo predviđeno da se naučno istraživanje vrši putem programa koji su realizovani kroz projekte, što je bilo veoma slično načinu funkcionisanja civilnih naučnoistraživačkih organizacija.

Od 1973. godine, obrazovni i naučnoistraživački sistemi u JNA bili su objedinjeni istim propisom, Zakonom o vojnim školama i naučnoistraživačkim organizacijama Jugoslovenske narodne armije.⁶⁸ Tim propisom

61 Naredba o osnivanju vojne gimnazije, SVL 10/1970.

62 Pravilnik o školovanju pripadnika stranih oružanih snaga u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, SVL 19/1966. Novi pravilnik istog naziva i veoma slične sadržine usvojen je 1979. godine (SVL 8/1979).

63 Uredba o osnivanju Saveta Jugoslovenske narodne armije za naučni rad, SVL 13/1959.

64 Uredba o vojnim naučnim ustanovama, SVL 14/1962.

65 Zakon o organizaciji naučnog rada, *Službeni list FNRJ* 34/1957.

66 Kao što su, na primer, bili Vojnoistorijski institut (SVL 4/1963) i vojnotehnički instituti (SVL 5/1965).

67 Pravilnik o organizovanju i sprovođenju naučne delatnosti u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, SVL 15/1980.

68 Zakon o vojnim školama i naučnoistraživačkim organizacijama Jugoslovenske narodne armije, SVL 11/1973.

je ova materija objedinjena i podignuta na zakonski nivo (prethodno je uređivana podzakonskim aktima). Namera zakonopisaca, međutim, očigledno nije bila da se sistem postavi autonomno u odnosu na civilni već, naprotiv, da se potpuno usaglasi sa njime. U vojnom obrazovanju su postojale srednje, više i visoke vojne škole. U srednjim vojnim školama školovanje je trajalo četiri godine, a u višim vojnim školama dve godine. Visoke vojne škole su bile definisane kao nastavne i naučne ustanove, a postojale su sledeće: vojne akademije (koje su trajale četiri ili pet godina), komandno-štabne akademije (trajale su jednu godinu), Visoka vojna politička škola JNA (trajala je jednu godinu), Škola narodne odbrane (trajala je jednu godinu) i Vojna medicinska akademija JNA (poseban Zakon o Vojno-medicinskoj akademiji je donet još 1960. godine⁶⁹). Visoke vojne škole su mogle da imaju programe doktorskih studija. Naučnoistraživačke organizacije JNA bile su zakonom određene samo u opštem smislu, bez navođenja pojedinačnih organizacija koje su u tom trenutku postojale – svakako je ostavljen prostor za slobodno osnivanje novih vojnih instituta bez ograničenja. Novim Zakonom o vojnim školama i naučnoistraživačkim organizacijama Jugoslovenske narodne armije⁷⁰ uvedena je donekle drugačija podela, pa su tako postojale srednje vojne škole (opšte i posebnih rodova i službi), više i visoke vojne škole (iste kao ranije). Školovanje u vojnim akademijama trajalo je tri do pet godina, a u komandno-štabnim akademijama, Visokoj vojnoj političkoj školi JNA i Školi narodne odbrane najmanje jednu godinu. Izmenama i dopunama Zakona iz 1986. godine vojne škole su pratile reformu civilnih srednjih škola, pa je uvedeno „usmereno vojno obrazovanje“, dok su se komandno-štabne akademije, Visoka vojna politička škola JNA i Škola narodne odbrane smatrale ustanovama za „poslediplomsko obrazovanje“.

Za razliku od drugih podsistema, u kojima je postojala izražena težnja ka autonomiji i izdvajanju iz domašaja civilnog pravnog okvira, u oblasti obrazovanja i nauke je, čini se, sve vreme postojala tendencija da se vojni sistem harmonizuje sa civilnim. Ona je u ranim fazama razvoja možda bila nešto manje izražena, ali se do osamdesetih godina izvršilo praktično potpuno usklađivanje, kako bi se omogućili lakši transfer znanja i konkurentnost vojnog kadra na tržištu rada, ali verovatno i zbog toga da bi se civilni naučni kadar privukao da radi u vojnim naučnoistraživačkim organizacijama. Specifičnosti vojnog uređenja jesu postojale, ali nisu bilo tako izražene kao u nekim drugim podsistemima i oblastima uređivanja

69 Zakon o Vojno-medicinskoj akademiji, SVL 10/1960.

70 Zakon o vojnim školama i naučnoistraživačkim organizacijama Jugoslovenske narodne armije, SVL 8/1978, 20/1986.

vojnog prava. Najčešće su se manifestovale u specifičnom odnosu hijerarhijske subordinacije i u posebnim propisima o čuvanju vojne tajne.

3.7. Političke i nespecifične funkcije vojske

JNA se u celokupnom posmatranom periodu mogla smatrati ideološki i politički opredeljenom i monolitnom organizacijom. Iako se u propisima nije uočavao direktan uticaj Komunističke partije Jugoslavije, odnosno Saveza komunista Jugoslavije, u mnogim aktima je bilo vidljivo da se vojska redovno starala o takozvanom moralno-političkom vaspitanju svih vojnih lica (regrutnog sastava i profesionalnih vojnika) i da su partijske organizacije u tome igrale izuzetno veliku ulogu. Ta funkcija vojske nije bila neobična imajući u vidu jednopartijski sistem i zvaničnu ideologiju države, koja je u vojsci bila prilagođavana onako kako su unutrašnje političke prilike diktirale.

Međutim, JNA je u jednom delu svog postojanja, a naročito u prvim decenijama nakon Drugog svetskog rata, vršila i neke druge značajne društvene funkcije, koje se ne mogu okarakterisati kao specifičan zadatak vojne organizacije. Ovde se pre svega misli na opismenjavanje regrutnog sastava, koje je vršeno dosledno i bez izuzetaka. Još 1954. godine doneta je Uredba o osnivanju centara za vanarmijsko vojno vaspitanje naroda.⁷¹ U svakom srezu ili gradu postojao je po jedan centar za tu vrstu vaspitanja. Osnovna svrha je, prema svemu sudeći, bilo obrazovanje u rukovanju naoružanjem i učenje o osnovama sistema odbrane odraslih. To je izvesno bila posledica i izuzetno nesigurnih spoljopolitičkih prilika tog vremena i očekivanja skorih novih vojnih sukoba. Istovremeno su izašli i Uredba o organizovanju službe predvojničke obuke⁷² kojom su pitanja obrazovanja (vaspitanja) o tim temama rešena u odnosu na mlađu populaciju, i Pravilnik o organizaciji moralno-političkog vaspitanja u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, koji je bio posvećen političkom obrazovanju kadra u vojsci. Moralno-političko vaspitanje u JNA sprovodili su vojne starešine i Savez komunista Jugoslavije, a sastojalo se od političkog i prosvetnog rada, vojne obuke i neposrednog uticaja starešina. Suštinski je to bilo učenje o socijalizmu, patriotizmu, pomešano sa opštim znanjima o Jugoslaviji kao državi (u geografskom, administrativnom i političkom smislu). Međutim, tim pravilnikom su bili postavljeni i drugi ciljevi, koji nisu bili povezani sa političkim obrazovanjem, kao što je opismenjavanje vojnika. U tom periodu je postojala posebna uprava za moralno-političko vaspitanje pri Državnom sekretarijatu za narodnu odbranu. Dalji razvoj

71 Uredba o osnivanju centara za vanarmijsko vojno vaspitanje naroda, SVL 2/1954.

72 Uredba o organizovanju službe predvojničke obuke, SVL 2/1954.

moralno-političkog vaspitanja u vojsci bio je podstaknut unutrašnjim političkim prilikama. Tako je 1972. godine izdato Uputstvo o informisanju u Jugoslovenskoj narodnoj armiji,⁷³ koje u normativnom smislu nije donelo ništa radikalno novo, ali je indikativan jezik koji je upotrebljen, a kojim se insistira na tome da je svrha informisanja „postizanje jedinstva“ u razvoju armije.

Nezavisno od političkog obrazovanja, JNA je sprovodila svoj sopstveni program opismenjavanja vojnika, koji je, čini se, bio prilično uspješan. Na osnovu Uputstva o organizaciji opismenjavanja nepismenih vojnika u Jugoslovenskoj narodnoj armiji⁷⁴ može se stvoriti slika kako je taj proces izgledao u praksi. Uputstvom je bilo predviđeno organizovanje posebnih programa za vojnike na služenju vojnog roka koji nisu završili bar četiri razreda osnovne škole. Po dolasku u jedinicu, svi vojnici su proveravani standardizovanim testom pismenosti i svi koji ne bi položili test upućivani su na kurseve opismenjavanja. Osnovni oblik je bio tečaj; ako je bilo previše nepismenih, oni su se delili u nastavne grupe do 20 ljudi, a tamo gde je bilo manje od šest nepismenih, radilo se u jednoj grupi. Ako je broj bio izuzetno mali (jedan ili dva polaznika), radilo se individualno. Nastavne grupe su se delile prema pismu, ali ako je ukupno bilo manje od 10 nepismenih, radilo se samo na pismu za koje se opredeli većina. Za vreme tečaja polaznici su imali predavanja i domaće zadatke, a u vreme pohađanja nastave bili su izuzeti od drugih dužnosti. Ako nije bilo dovoljno učitelja, kurs opismenjavanja su izvodili podoficiri i oficiri. Program opismenjavanja je podrazumevao vežbe čitanja i pisanja, ali i jednostavnu analizu teksta, pouke o jeziku i pouke o učenju (na primer, o vođenju beležaka) – metodološki je, dakle, bio veoma razrađen. Na kursu se učio i osnovni račun (osnove matematike). Na kraju se, na osnovu položenog testa, dobijalo svedočanstvo o završenom tečaju za opismenjavanje u JNA. Iako je to uputstvo donela Uprava za moralno-političko vaspitanje Državnog sekretarijata za narodnu odbranu, ono nije sadržalo političke elemente i bilo je usredsređeno isključivo na uspešno opismenjavanje (što je i razumljivo, budući da je političko vaspitanje bilo deo redovne obuke koju su pohađali svi vojnici regrutnog sastava). Uputstvo je 1972. godine zamenjeno novim,⁷⁵ koje je po sadržini veoma slično prethodnom, ali je njime uvedena i jedna značajna novina, u skladu sa prethodno sprovedenim ustavnim promenama: svaki vojnik je mogao

73 Uputstvo o informisanju u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, SVL 13/1972.

74 Uputstvo o organizaciji opismenjavanja nepismenih vojnika u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, SVL 22/1963.

75 Uputstvo o opismenjavanju vojnika na maternjem jeziku u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, SVL 17/1972.

da bira na kojem jeziku će se opismenjivati. Takođe, sa nepismenim licima su radili isključivo učitelji na službi u JNA, dakle više nije bilo moguće angažovati podoficire i oficire kao dodatne učitelje.

3.8. Kulturna i izdavačka delatnost u vojsci

Vojska je imala razvijen sistem izdavaštva, ali je učestvovala i u određenim kulturnim delatnostima. One su se vremenom razvijale i usložavale, pa je samim tim i broj propisa kojima su bile uređene postajao značajniji. Njihovom analizom se može steći predstava kako je izgledao život vojnika – u regrutnom sastavu, ali i profesionalnih vojnika, u pogledu informisanosti i mogućnosti da prate kulturne trendove. Propisi kojima su bile regulisane te delatnosti sadržali su ograničenja, uključujući i ona koja se mogu smatrati političko-ideološkim, ali su u najvećoj meri bila iznenađujuće liberalna, imajući u vidu istovremenu rigidnost celokupnog vojnog sistema i njegovu opštu neosetljivost na spoljne uticaje.

Vojne biblioteke su počele da se osnivaju pedesetih godina, mada su faktički radile i u periodu pre toga. Pravilnikom o vojnim bibliotekama iz 1958. godine⁷⁶ uređeno je da se formiraju stručne i opšte biblioteke. Bile su organizovane pri garnizonima, a postojale su i biblioteke za starije pri domovima JNA. Isključivi korisnici biblioteka bila su vojna lica. Pravilnikom iz 1977. godine⁷⁷ usložena je struktura biblioteka, tako da su se od tada delile na opšte, garnizonske, biblioteke vojnih škola, biblioteke vojnih ustanova i specijalne biblioteke. Bile su otvorene za vojne penzionere i za druga lica koja su se bavila „problematikom opštenarodne odbrane“. Konačno, izmenama i dopunama tog pravilnika 1986. godine uvedena je i Centralna biblioteka JNA, a postojale su i biblioteke pri vojnim odmaralištima.

Kada je reč o izdavačkoj delatnosti u JNA, 1960. godine ustanovljena je novinsko-izdavačka ustanova „Narodna armija“,⁷⁸ koja je bila odgovorna za štampanje časopisa *Narodna armija* i *Front* i drugih neperiodičnih izdanja. U izdavačkoj ustanovi su bila zaposlena i vojna i građanska lica, a cenzuru je vršila Uprava za moralno-političko vaspitanje. Od 1966. godine postojao je i Savet za vojnoizdavačku delatnost⁷⁹, sa zadatkom da koordiniše vojnu izdavačku delatnost na državnom

76 Pravilnik o vojnim bibliotekama, SVL 19/1958.

77 Pravilnik o vojnim bibliotekama, SVL 5/1977, 5/1986.

78 Pravilnik o novinsko-izdavačkoj ustanovi „Narodna armija“, SVL 19/1960.

79 Naredba o osnivanju saveta za vojnoizdavačku delatnost, SVL 19/1966. Nova naredba istog naziva doneta je 1976. godine (SVL 1/1976).

nivou. U vezi sa izdavaštvom u vojsci povezano je i izdavanje *Službenog vojnog lista*. Na osnovu naredbe iz 1971. godine može se videti da je SVL imao interni karakter tajnosti. Propisi višeg stepena tajnosti nisu se objavljivali u redovnom već u posebnom broju. Besplatno je dostavljan vojnim jedinicama, ali je postojala i pretplata, pa je izvesno da su drugi zainteresovani korisnici mogli da ga dobijaju iako nisu funkcionisali u sklopu JNA. Takođe, interesantno je da je 1971. godine prvi put uređeno da SVL može da prihoduje od objavljivanja reklama i oglasa – osim nekoliko internih oglasa u vezi sa vojnom proizvodnjom, ta ideja nikada nije potpuno realizovana. Terminologija propisa sedamdesetih godina se promenila, a to se odrazilo i na propise o izdavačkoj delatnosti. Pravilnik o organizovanju i radu vojnih listova i vojnih časopisa⁸⁰ tako je sadržao brojne proklamacije o ciljevima njihovog izdavanja: „doprinose izgradnji i jačanju moralno-političkog jedinstva“, „neguju otvorenu i objektivnu razmenu pozitivnih iskustava“, tako da su praktično bili javno priznati kao deo političke propagande. Vojni listovi su i dalje bili *Narodna armija* i *Front*, a vojne jedinice i obrazovne, naučne i druge vojne ustanove mogle su imati svoje lokalne listove. Vojni naučni i stručni časopisi nisu poimenično navedeni u propisu, a cilj njihovog izdavanja je bio da obrađuju teme vojne naučne i teorijske misli i prakse.

Kada je reč o informisanosti vojnih lica u JNA, na osnovu naredbe iz 1967. godine⁸¹ može se zaključiti da je na delu bio dosta liberalan režim. Naredbom se insistira da se štampa distribuira redovno svim vojnim jedinicama – ako postoje uslovi za otvaranje kioska u okviru vojnog objekta, na taj način, a ukoliko ne, onda se vršila prodaja u vojnim menzama. Takođe, u mnogo slučajeva vojnici su mogli da dođu do štampe bez naknade, budući da je postojala pretplata vojske i pojedini listovi su distribuirani u vojne jedinice besplatno. Za profesionalna vojna lica je 1956. godine uvedena obavezna pretplata na vojne časopise, ali je ona ukinuta 1969. godine.

Osim toga, vojska je organizovala i vojne muzeje, filmsku produkciju i bioskopske predstave. Produkcijaska kuća vojske (koja se u propisima naziva „vojnofilmski centar“) „Zastava film“ prvi put se pominje 1962. godine⁸², i to kao centar za snimanje nastavnih filmova, dokumentarnih filmova i reportaža. Organizovana je i godišnja smotra vojnog nastavnog filma. Nadalje, vojni bioskopi su dosta rano postali značajni centri

80 Pravilnik o organizovanju i radu vojnih listova i vojnih časopisa, SVL 13/1975.

81 Naredba o snabdevanju i rasturanju štampe u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, SVL 18/1967.

82 Naredba o honorarima za radove na scenarijima i tekstovima u vojnofilmskom centru „Zastava film“, SVL 9/1962.

prikazivanja filmskih ostvarenja. Još 1956. godine je doneto prvo uputstvo o prikazivanju umetničkih filmova u vojsci.⁸³ Filmovi su služili kao sredstvo vaspitanja, ali i razonode, a predstave su se održavale u vojnim domovima i klubovima, ali i u vojnim bolnicima i lečilištima. Filmove je birala Uprava za moralno-političko vaspitanje na nivou cele zemlje, a sa spiska odobrenih filmova za prikazivanje je mogao biti izabran bilo koji. Tokom vremena, vojni bioskopi su komercijalizovani, tako da je i civilno stanovništvo moglo da prisustvuje projekcijama. Ostavljajući po strani političko-propagandne filmove koji su rađeni u vojnoj produkciji i koji su bili redovan deo moralno-političkog obrazovanja vojnih lica, cenzura u odnosu na filmove koji su prikazivani u vojnim bioskopima, po svemu sudeći, nije bila previše izražena, imajući u vidu da su prikazivani i strani akcioni i ratni filmovi, kao i većina u tom trenutku aktuelnih domaćih i stranih ostvarenja – naročito u poslednjim decenijama posmatranog perioda.

3.9. Ostale specifičnosti vojnog uređenja

3.9.1. Vojni standardi

JNA je težila uniformnosti, ali nije uvek bilo jednostavno postići je u državi koja se tokom vremena ubrzano menjala, uključujući i promene u savezništvu kada je reč o vojnoj pomoći i strateškim vojnim partnerima. Zbog toga je standardizacija uglavnom bila parcijalna. Jugoslovenski armijski standard (JAS) usvojen je zvanično 1973. godine,⁸⁴ kao jedinstven sistem standarda u oružanim snagama u celini (uključujući JNA). Nakon njegovog usvajanja, svi proizvodi i usluge koji su se koristili u JNA morali su nositi određenu oznaku usaglašenosti sa JAS.

3.9.2. Tajnost podataka

Tajnost podataka u vojnoj organizaciji i generalno u sistemu odbrane se podrazumeva. Mnogi propisi koji su doneti imali su oznaku tajnosti. Na osnovu Uredbe o kriterijumima za utvrđivanje tajnih podataka narodne odbrane i o merama zaštite takvih podataka⁸⁵, koja je doneta 1970. godine na osnovu Zakona o narodnoj odbrani, postojale su državna i službena tajna.

83 Uputstvo o prikazivanju umetničkih filmova u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, SVL 15/1956.

84 Naredba o osnivanju Saveta za standardizaciju i metrologiju u oružanim snagama, SVL 1/1973.

85 Uredba o kriterijumima za utvrđivanje tajnih podataka narodne odbrane i o merama zaštite takvih podataka, SVL 2/1970.

Međutim, neposredno pre te uredbe donet je Pravilnik o kriterijumima za utvrđivanje podataka koji predstavljaju vojnu tajnu i načinu njihove zaštite,⁸⁶ kojim je u sistem tajnosti podataka uvedena i vojna tajna, i to sa tri stepena tajnosti: strogo poverljivo, poverljivo i interno. Regulisanje tajnosti podataka objedinjeno je 1975. godine, usvajanjem Pravilnika o kriterijumima za utvrđivanje podataka značajnih za oružane snage koji se mogu čuvati kao državna ili vojna tajna i načinu njihove zaštite,⁸⁷ ali postojeći sistem klasifikacije tajnih podataka suštinski nije bio izmenjen. Iako je taj pravilnik objavljen i u civilnom *Službenom listu SFRJ*,⁸⁸ uputstvo koje je doneto za primenu pravilnika nosilo oznaku „vojna tajna – interno“. Taj stepen klasifikacije podataka se tokom vremena masovno raširio među vojnim dokumentima najrazličitije prirode, uključujući i one koji nisu zasluživali da budu označeni kao tajna. To stanje je trajalo i mnogo nakon raspada SFRJ i u Srbiji je donekle razrešeno tek u prvoj deceniji dvehiljaditih donošenjem savremenih propisa o tajnosti podataka (vid. Gajin et al. 2005).

3.9.3. Razne druge službe i detalji vojnog uređenja

Registracija vozila

Vojna vozila imala su posebne registarske oznake. Taj sistem je bio nezavisan od onog koji je imalo Ministarstvo unutrašnjih poslova i prvi put je regulisan Pravilnikom o registraciji i eksploataciji putnih transportnih sredstava Jugoslovenske narodne armije iz 1957. godine.⁸⁹

Poštanska služba

Vojne pošiljke su otpremane na dva načina. One koji nisu imale poseban značaj i nisu bile poverljive odašiljane su redovnom, civilnom poštom. Osetljivu poštu, odnosno poverljive dokumente, prenosili su isključivo vojni kuriri. Takođe, vojne jedinice i ustanove imale su posebnu poštansku adresu (adresu vojne pošte).⁹⁰

86 Pravilnik o kriterijumima za utvrđivanje podataka koji predstavljaju vojnu tajnu i načinu njihove zaštite, SVL 8/1970.

87 Pravilnik o kriterijumima za utvrđivanje podataka značajnih za oružane snage koji se mogu čuvati kao državna ili vojna tajna i načinu njihove zaštite, SVL 7/1975.

88 *Službeni list SFRJ* 12/1975.

89 Pravilnik o registraciji i eksploataciji putnih transportnih sredstava Jugoslovenske narodne armije, SVL 6/1957.

90 Naredba o prenosu poštanskih pošiljaka u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, SVL 8/1970.

Poseban deo bankarskog sistema

Vojni budžet je imao posebne tokove novca koji su bili autonomni od civilnih. U okviru platnog prometa pri Narodnoj banci Jugoslavije postojao je poseban „vojni servis“, preko kojeg su išla sva plaćanja za potrebe federalnog dela oružanih snaga.⁹¹

Vojni katastar

Pravilnik o vojnom katastru donet je 1979. godine⁹² na osnovu Zakona o sredstvima i finansiranju Jugoslovenske narodne armije iz 1974. godine.⁹³ JNA je i pre toga vodila posebne evidencije vojnih nepokretnosti, ali je tim pravilnikom ustanovljen kompletan katastar. Od 1983. godine, nakon izmena i dopuna Pravilnika⁹⁴, u katastar je uvršten i postojeći stambeni fond JNA.

Sportska takmičenja u JNA

Još od sredine pedesetih godina JNA⁹⁵ je organizovala svoja sportska takmičenja i imala je interne sportske lige. Te lige su ponekad bile izuzetno kvalitetne, budući da su profesionalni sportisti koji su služili vojni rok imali pravo da se takmiče za vojne sportske ekipe.

3.10. Vojno pravo kao instrument i mera autonomije oružanih snaga

Na osnovu izloženog se može zaključiti da je vojno pravo razvijeno kao instrument obezbeđivanja autonomije oružanih snaga, pre svega JNA, od civilnih sistema koji su funkcionisali u istim oblastima. Ta autonomija je bila izražena tamo gde je to bilo normalno i očekivano, kao što se sve delatnosti koje se odnose na odbranu zemlje, ali i u oblastima u kojima je to bilo manje očekivano, kao što su građevina, poljoprivredna proizvodnja

91 Vid., na primer, Odluku o utvrđivanju odredaba Zakona o osnovama kreditnog i bankarskog sistema koje se shodno primenjuju na poslove vojnog servisa u sastavu Narodne banke Jugoslavije, SVL 30/1977.

92 Pravilnik o vojnom katastru, SVL 6/1979.

93 Zakon o sredstvima i finansiranju Jugoslovenske narodne armije, *Službeni list SFRJ* 56/1974.

94 SVL 1/1983.

95 Prvi objavljeni propis o sportskim takmičenjima bila je Naredba o organizaciji i sprovođenju vojnih takmičenja u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, SVL 6/1957.

i usluge (ugostiteljstvo, turizam), pa i obrazovanje, nauka, sport i kultura. Izvesno je i da autonomija nije uvek bila izražena u istom intenzitetu. Kao što je već naglašeno, čak i u oblasti vojnog pravosuđa, koje je bilo na prvi pogled samodovoljno, vojni sudovi su se oslanjali na civilno krivično zakonodavstvo. U drugim oblastima, kao što su obrazovanje i nauka, sve vreme postojanja paralelnog vojnog sistema bila je izražena težnja da se on uskladi i približi civilnom. Težnja ka autonomiji nije, dakle, bila jedinstvena ni proizvod nekog opšteg postupanja izdvajanja vojske iz civilnih struktura po svaku cenu. Ona je pre nastala kao (često preterana) potreba za samostalnim delovanjem vojnih struktura, ali se nije nametala po svaku cenu i u svakoj oblasti. U tom smislu, u analizi pravnog okvira se nailazi i na ta preterivanja, ali i na racionalan pristup minimalne samostalnosti zahvaljujući potrebi da se održe određene specifičnosti, uz istovremeno povremeno svesno priklanjanje civilnom sistemu funkcionisanja. To je vidljivo čak i u odnosu na vojne ustanove (preduzeća) koje su se vremenom profilisale i kao snabdevači vojske, ali i kao subjekti koji su se relativno slobodno pojavljivali na tržištu ravnopravno sa civilnim preduzećima.

Ne može se stoga izvući jasan opšti zaključak o tome koliko je vojno pravo stvorilo „državu u državi“. Činjenica je da je autonomija vojske bila značajna u mnogim segmentima. Međutim, vidljiva je i njena zavisnost od partije i državnog vrha, tako da se može reći da je normativno stvorena prividna autonomnost vojnog sistema: on se oblikovao i po potrebi menjao ne samo u skladu sa percepcijom potreba sistema odbrane i spoljnopolitičkim položajem Jugoslavije već i u skladu sa društvenim razvojem (i lutanjima) u izgradnji sistema koji je podrazumevao društvenu svojinu, samoupravljanje, udruženi rad. Kada se posmatra iz te vizure, jasno je da je svakodnevno obavljanje zadataka vojska mogla da izvršava uživajući dovoljnu, a često i prenatlaženu autonomiju. Suštinski, međutim, ona nijednog trenutka nije prestala da bude zavisna od političkog i partijskog vrha i razvijala se (ili trpela) u skladu sa dnevopolitičkim događajima isto onoliko koliko se oblikovala prema dugoročnim društvenim strategijama i politikama.

Kvalitet propisa u vojnom pravu dostigao je svoj maksimum šezdesetih godina. Nakon toga, a posebno nakon donošenja Ustava SFRJ 1974. godine, nomotehnika je trpela iste nedostatke kao i civilno zakonodavstvo: zakoni su bili preobimni, pisani administrativnim, neefikasnim jezikom, komplikovani za praćenje i razumevanje. Određena pitanja su bila prenatlažena (kao što je detaljnost uređenja ravnopravnog položaja naroda i narodnosti, koja je

dovođena do apsurdna i stvarala rešenja koja je bilo nemoguće sprovesti), a politička uloga vojske kao činioca jedinstva jugoslovenskih naroda, ali i političkog jedinstva u komunističkom sistemu vrednosti, dolazila je do izražaja više nego što bi bilo očekivano, ali i više nego što se moglo očekivati od vojske da će biti u stanju da takvu ulogu sprovede. I po tome se vidi da je sistem vojnog prava direktno zavisio od političkih činilaca i da je relativna profesionalna autonomija vojnih lica i institucija veoma lako mogla da bude poljuljana – uostalom, jedan od zaključaka koji se nameću jeste da je ona bila samo unutrašnje prirode, dok je prema spoljnim političkim akterima vojna struktura sve vreme bila ranjiva.

4. PRIPADNICI VOJSKE KAO GRAĐANI

4.1. Položaj pripadnika vojske

Pripadnici oružanih snaga, a pre svega pripadnici vojske, imali su specifičan položaj u pravnom sistemu SFRJ. Na njih su se odnosili mnogi civilni propisi, koji su se primenjivali na isti način kao na sve građane Jugoslavije. Međutim, u vezi sa njihovom specifičnom profesijom, postojao je autonoman sistem propisa u okviru vojnog prava države, kojim su bili uređeni ne samo profesionalni aspekti njihovog života već i mnogi detalji privatnog života koji se odvijao van vojne službe. Kao što je već napomenuto, postojali su propisi koji su važili na isti način kao i za civilna lica (civilni propisi – na primer, o porezima, stanovanju, delimično i o socijalnom osiguranju); potom, propisi koji su bili usvojeni samo za vojna lica ali su se menjali u skladu sa izmenama propisa koji su primenjivani na civilna lica (to se naročito odnosilo na razne dodatke na lični dohodak, kako se menjao zakon o državnim službenicima, zatim o vojnom stambenom fondu, kreditima i slično); konačno, postojali su i specifični propisi koji su važili samo za vojna lica i kojima je posebno bila naglašena specifičnost vojne službe. Svi oni, objedinjeni u celinu, definisali su ne samo vojnopravni već i građanskopravni status vojnih lica. Dok su se na vojnike iz regrutnog sastava primenjivali propisi koji su imali ograničen domet i ograničeno trajanje (do kraja služenja vojnog roka, samo izuzetno određeni period nakon toga), profesionalni sastav vojske imao je daleko detaljnije i trajnije uređen ne samo profesionalan već i privatni život. Zbog toga neki propisi danas mogu delovati ne samo zastarelo već pomalo i bizarno, ali su oni bili proizvod nekoliko faktora koji su uzajamno delovali: strateško-odbrambene i spoljnopolitičke situacije; unutrašnje političke situacije i razvoja političkog sistema;

birokratizacije propisa i prekomerne administracije njihove primene, koja je bila naročito karakteristična za period sedamdesetih i osamdesetih godina; prenaglašenih pokušaja da se posebnost vojne profesije dovede do granica preterane tajnovitosti, pa i paranoičnosti. Primeri koji slede pre svega služe objašnjenju kako su bili regulisani i kako su izgledali pojedini aspekti života vojnih lica. Njihov normativni značaj u celokupnom sistemu odbrane i pravnom uređenju oružanih snaga možda na prvi pogled izgleda neznatan, ali dublje istraživanje lako može pokazati da se u tom delu vojnog prava takođe kriju određene zakonitosti razvoja (i evolucije i devolucije) koje su značajne za ukupne zaključke o pravnom položaju oružanih snaga socijalističke Jugoslavije. Takođe, ne sme se zanemariti ukupnost delovanja tih propisa – oružane snage su bile sačinjene od pojedinaca koji su te propise svakodnevno primenjivali i koji su im oblikovali i profesionalne i privatne živote.

4.2. Lična dokumenta

Vojna lica su posedovala dvojne lične isprave. Tako je Pravilnik o vojnim legitimacijama i o legitimacijama sanitetskog osoblja i pratilaca oružanih snaga Jugoslavije⁹⁶ usvojen na osnovu člana 38, stava 2 Zakona o Jugoslovenskoj narodnoj armiji iz 1964. godine, ali i člana 4 civilnog Zakona o ličnoj karti.⁹⁷ Tim propisom su vojna lica dobila svoje „legitimacije“. One su imale praktično istu svrhu kao civilne lične karte: njima se dokazivao identitet lica, imale su snagu javne isprave, nisu smele da se nose u inostranstvo. Pravilnikom je određeno da se vojne legitimacije izdaju u skladu sa Ženevskom konvencijom i da služe za identifikaciju pripadnika oružanih snaga. Međutim, već su Pravilnikom o vojnoj legitimaciji⁹⁸ lične karte i vojne legitimacije i formalno izjednačene i mogle su se upotrebljavati i u ratu (u skladu sa Ženevskim konvencijama) i u miru kao sredstvo dokazivanja identiteta vojnog lica. Ubrzo je sistem vojnih legitimacija počeo da se usložava, pa je tako već 1968. godine doneto Uputstvo o službenoj legitimaciji organa bezbednosti Jugoslovenske narodne armije,⁹⁹ kojim su vojnici koji rade na operativnim, analitičkim i pravnim poslovima

96 Pravilnik o vojnim legitimacijama i o legitimacijama sanitetskog osoblja i pratilaca oružanih snaga Jugoslavije, SVL 5/1966 i 7/1966.

97 Zakon o ličnoj karti, *Službeni list SFRJ* 8/1965.

98 Pravilnik o vojnoj legitimaciji, SVL 7/1969. Pravilnik o vojnoj legitimaciji iz 1979. godine (SVL 5/1979), koji je zamenio taj pravilnik i važio do kraja posmatranog perioda, sadržao je identična rešenja.

99 Uputstvo o službenoj legitimaciji organa bezbednosti Jugoslovenske narodne armije, SVL 1/1968.

dobili i posebne propusnice, 1970. godine Pravilnik o vojnoj legitimaciji ovlašćenih službenih lica vojne policije, a 1975. godine i Pravilnik o službenoj legitimaciji ovlašćenih starešina u organima bezbednosti oružanih snaga Jugoslavije.¹⁰⁰ Osim što su izdavane pod posebnim uslovima i sa posebnom svrhom, te legitimacije su imale identičnu funkciju kao i „opšta“, civilna sredstva identifikacije lica. Pravilnikom o obrascima službenih legitimacija ovlašćenih starešina organa bezbednosti Jugoslovenske narodne armije i vojne policije¹⁰¹ objedinjeno je regulisanje službenih legitimacija za te dve kategorije vojnih lica.

Osim vojnih ličnih karata (službenih legitimacija), vojna lica su posedovala i vojne vozačke dozvole. Još 1955. godine Pravilnikom o vozačima motornih vozila Jugoslovenske narodne armije¹⁰² predviđene su posebne vojne vozačke dozvole. Ove vozačke dozvole pratile su civilno zakonodavstvo i njima su bile predviđene iste kategorije upravljanja vozilima. Budući da je nastavnim programima bilo planirano da se u vojnim školama i vojnim akademijama organizuju vozačka obuka i polaganje vozačkog ispita, i taj sistem je praktično bio potpuno autonoman. Tek je Pravilnikom o polaganju vozačkog ispita u Jugoslovenskoj narodnoj armiji¹⁰³ to pitanje daleko preciznije uređeno i potpuno harmonizovano sa civilnim sistemom (pravilnik je donet na osnovu civilnog Zakona o osnovama bezbednosti saobraćaja na putevima¹⁰⁴). Osim učenika i pitomaca, vozački ispit su polagali i vojnici iz regrutnog sastava, ukoliko je to bilo potrebno za obavljanje njihovih specifičnih dužnosti za vreme služenja vojnog roka.

Kada je reč o putovanjima u inostranstvo, prema Pravilniku o putovanju pripadnika stalnog sastava Jugoslovenske narodne armije u inostranstvo i odnosa sa strancima¹⁰⁵, razlikovala su se službena i privatna putovanja. Sva putovanja koja su bila privatne ili turističke prirode morala

100 Pravilnik o službenoj legitimaciji ovlašćenih starešina u organima bezbednosti oružanih snaga Jugoslavije, SVL 19/1975.

101 Pravilnik o obrascima službenih legitimacija ovlašćenih starešina organa bezbednosti Jugoslovenske narodne armije i vojne policije, SVL 31/1986.

102 Pravilnik o vozačima motornih vozila Jugoslovenske narodne armije, SVL 11/1955. Novi pravilnik istog naziva usvojen je 1969. godine, bez posebnih izmena.

103 Pravilnik o polaganju vozačkog ispita u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, SVL 20/1981.

104 Zakon o osnovama bezbednosti saobraćaja na putevima, *Službeni list SFRJ* 63/1980.

105 Pravilnik o putovanju pripadnika stalnog sastava Jugoslovenske narodne armije u inostranstvo i odnosu sa strancima, SVL 54/1967 – posebno izdanje, 23/1970.

su prethodno da budu odobrena od starešine vojnog lica. O putovanjima vojnih lica u inostranstvo vodila se detaljna evidencija – toliko detaljna da je postojao poseban Pasoški odsek u JNA, koji se bavio samo tim poslovima. Pravila putovanja i boravka u inostranstvu bila su postavljena izuzetno rigidno (naročito imajući u vidu da se u ovom istraživanju analiziraju propisi koji su se primenjivali sedamdesetih i osamdesetih godina, za koje je inače bila karakteristična liberalizacija u odnosu na prethodni period normiranja) i vojnim licima su nametala obaveze koje se mogu činiti ne samo preteranim već i bizarnim. Tako su vojna lica nakon povratka u zemlju (i sa privatnih, porodičnih, turističkih putovanja) bila u obavezi da „obaveste starešinu o svojim zapažanjima od interesa za bezbednost i narodnu odbranu“ i da „samoinicijativno ili na zahtev organa bezbednosti podnesu izveštaj, ako za to postoji osnov“. Takođe, vojna lica su bila u obavezi da obaveste svog komandanta i kada su članovi njihove uže porodice putovali u inostranstvo, bez obzira na osnov putovanja. Za ta putovanja nije postojala obaveza pribavljanja dozvole, ali su vojna lica morala da podnose detaljne izveštaje o kretanju članova porodice, svrsi i trajanju putovanja.

Inače, vojna lica su imala razne povlastice za korišćenje javnog saobraćaja. Kao poseban kuriozitet može se izdvojiti Naredba o korišćenju komercijalnih i drugih povlastica prilikom službenih i drugih putovanja iz 1969. godine¹⁰⁶, kojom je bio predviđen popust na avionski saobraćaj u iznosu od 15–35%. Ipak, takvo stanje je bilo kratkog daha, a povlastice koje su vojna lica uživala uglavnom su se odnosile na železnički i autobuski saobraćaj (gradski i međugradski).

4.3. Finansijsko zaduživanje

Vojska je veoma oprezno pristupala uređenju potencijalnog zaduživanja vojnih lica. Taj podsistem je zbog toga možda bio i naročito specifičan jer je u najvećem delu posmatranog perioda JNA omogućavala vojnim licima različite pozajmice, kredite i slične instrumente zaduživanja, ali isključivo u okviru vojnog sistema. Tek je od osamdesetih godina vojnim licima bilo izričito dopušteno podizanje kredita i zaduživanje kod komercijalnih banaka (u to vreme u društvenoj svojini, budući da privatni bankarski sektor nije postojao). Pre toga se kao poverilac pojavila JNA i svi tokovi novca su se odvijali u vojnom sistemu plaćanja. Izvesno je da je država na taj način pokušavala da spreči prekomerno zaduživanje,

---

106 Naredba o korišćenju komercijalnih i drugih povlastica prilikom službenih i drugih putovanja, SVL 6/1969.

a samim tim i ranjivost položaja vojnih lica koji bi tada bili podložniji nedozvoljenim (koruptivnim i drugim) uticajima.

Zavisno od perioda, vojna lica su imala pravo na različite vrste finansijske pomoći i podrške. Neposredno posle rata, vidljivo je da se podrška usredsređivala na pribavljanje osnovnih sredstava za život: namirnica, ogreva, nameštaja. Kasnije se mnogo više pominju krediti, potrošački i za druge namene. U celom posmatranom periodu vojna lica su imala posebne (povlašćene) uslove kupovine uniforme i druge odeće, odnosno opreme koja im je bila potrebna za vršenje službe, u specijalizovanim vojnim prodavnicama. Prvo takvo uputstvo doneto je 1953. godine, kada su izdavani bonovi za kupovinu vojne odeće. Kasniji propisi su manje-više pratili taj sistem, s tom razlikom što su umesto bodova uvedeni limitirani iznosi do kojih su vojna lica mogla da kupuju u vojnim prodavnicama po povlašćenim cenama. Inače su uslovi pod kojima su se vojna lica zaduživala bili gotovo identični onima u civilnom sektoru, dakle u tom smislu nisu postojale posebne povlastice (osim pomenute specifičnosti da su pozajmice i krediti uvek uzimani direktno od vojske kao poslodavca i poverioca).

Veći broj propisa koji su doneti u prvoj deceniji nakon završetka Drugog svetskog rata svedoči o prioritetima u podršci vojnim licima i njihovim porodicama. Tako je 1952. godine doneto Rešenje o isplati plata aktivnim podoficirima, oficirima i vojnim službenicima u bonovima za kupovanje industrijske robe uz 80% popusta¹⁰⁷ – iz samog naziva se vidi šta je bila njegova svrha. Čak 27% zarade (ličnog dohotka) vojnih lica isplaćivano je u bonovima za kupovinu industrijske robe, što govori o potrebi da se obezbede neka osnovna sredstva za život po izuzetno povoljnim cenama, ali potencijalno i o još uvek nesređenom platnom sistemu u kojem je više od jedne četvrtine zarade bilo suštinski isplaćivano u robi. Interesantan je Pravilnik o naknadama za nabavke kućnog nameštaja iz 1954. godine¹⁰⁸ jer pokazuje izraženu prenormiranost koja je karakteristična za pojedine vojne propise. Naime, suština tog pravilnika je bila da su vojna lica, u skladu sa činom, dobijala određeni novac za kupovinu kućnog nameštaja. Mogli su se, međutim, kupiti samo određeni komadi nameštaja koji su bili izričito navedeni u samom propisu (na primer, za predsooblje se mogla kupiti samo vešalica, za kuhinju kuhinjski kredenac i slično). Iz popisa je sasvim jasno da su to bili osnovni komadi nameštaja, bez ikakvog pominjanja bele tehnike ili drugih „luksuznih“ opcija opremanja stana.

107 Rešenje o isplati plata aktivnim podoficirima, oficirima i vojnim službenicima u bonovima za kupovanje industrijske robe uz 80% popusta, SVL 2/1952.

108 Pravilnik o naknadama za nabavke kućnog nameštaja, SVL 13/1954.

Takođe, ukoliko je bračni drug vojnog lica već posedovao nameštaj, to pravo se nije moglo ostvariti. Činjenicu posedovanja nameštaja i visinu njegove vrednosti vojska je utvrđivala – komisijski. Slično je bila regulisana i nabavka ogreva za zimu. Prema rešenjima iz Pravilnika o snabdevanju vojnih lica ogrevom iz 1956. godine,¹⁰⁹ određena vojna lica su imala pravo na besplatan ogrev, ali samo pod jasno utvrđenim uslovima koji su se po pravilu svodili na to da žive u zajednici sa izdržanim licima, a nemaju drugih načina za grejanje. Postojala je i posebna evidenciona knjižica – priznanica za ogrev.

Kada je finansijska situacija počela da se stabilizuje i poboljšava, pojavili su se i prvi krediti za vojna lica. Prva Naredba o davanju potrošačkih kredita aktivnim podoficirima, oficirima i vojnim službenicima i Uputstvo za primenu Naredbe usvojeni su 1956. godine.¹¹⁰ Rok otplate kredita bio je od 10 meseci do tri godine. Svi krediti su bili namenski i prilikom podnošenja zahteva za kredit moralo se navesti kako će on biti potrošen. Kredite je odobravalu Direkcija potrošačkih kredita JNA, dakle nije bilo nikakvog direktnog kontakta vojnih lica sa bankama. Kredit se otplaćivao u jednakim mesečnim ratama putem administrativne zabrane. Bili su potrebni menica i žiranti, a depozit je bio 10%. Prema dostupnim podacima, može se zaključiti da su uslovi kreditiranja bili identični kao za civilna lica, što je i potvrđeno Naredbom o davanju potrošačkih kredita aktivnim podoficirima, oficirima i vojnim službenicima iz 1966. godine,¹¹¹ u kojoj je navedeno da se krediti uzimaju pod opštim uslovima, u skladu sa civilnom Uredbom o opštim uslovima za davanje potrošačkih kredita. Nakon kasnijih izmena tih pravila, vojna lica su mogla da kupuju i automobile na kredit.

Tek 1986. godine se u Uputstvu o načinu davanja potrošačkih kredita u Jugoslovenskoj narodnoj armiji¹¹² pominje da vojno lice može da koristi uporedo i civilni i vojni kredit. Krediti su se odobravalu i za kupovinu uniformi i vojne opreme, kao i knjiga. Moglo se uzimati i više kredita istovremeno, ako ukupno mesečno zaduženje nije prelazilo trećinu neto zarade. Više nije bilo grejs perioda, koji je mogao biti do dve godine prema prethodnim normativnim rešenjima. Takođe, kamata nije

109 Pravilnik o snabdevanju vojnih lica ogrevom, SVL 13/1956.

110 Naredba o davanju potrošačkih kredita aktivnim podoficirima, oficirima i vojnim službenicima, SVL 1/1956.

111 Naredba o davanju potrošačkih kredita aktivnim podoficirima, oficirima i vojnim službenicima, SVL 8/1966.

112 Uputstvo o načinu davanja potrošačkih kredita u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, SVL 18/1986.

bila data u samom propisu, što znači da je bila tržišno određena i da se računala od prvog dana nakon isplate kredita. To govori o nestabilnim finansijskim tokovima osamdesetih godina u Jugoslaviji, ali i o potpunom izjednačavanju položaja vojnih i civilnih lica u pogledu finansijskog zaduživanja.

4.4. Kaznena odgovornost i lišenje slobode

Vojna lica su uživala poseban tretman prilikom lišenja slobode. Neposredno po završetku Drugog svetskog rata nisu postojali posebni propisi o krivičnoj odgovornosti vojnih lica (iako su postojali vojni sudovi) i u krivičnom postupku se u celini primenjivao civilni Zakon o krivičnom postupku. Prvi normativni trag posebnog postupanja prema vojnim licima može se naći 1953. godine, u Objašnjenju o lišenju slobode vojnih lica.¹¹³ Prema tom objašnjenju, vojno lice su mogli lišiti slobode samo vojni isledni organi i vojni tužioci (osim u hitnim situacijama kada je lice zatečeno da vrši teško krivično delo i samo tako se može sprečiti dalje vršenje krivičnog dela). Vojno lice se u svakom slučaju odmah sprovodilo u komandu garnizona. Takvo normativno rešenje potvrđeno je Zakonom o Jugoslovenskoj narodnoj armiji 1955. godine, u kojem je ponovljeno da vojno lice može po pravilu lišiti slobode samo vojni organ, osim ukoliko je zatečeno u izvršenju krivičnog dela koje podrazumeva istražni zatvor, ili ako postoji opasnost od bekstva ili ugrožavanja života građana ili nekog drugog važnog dobra. U slučaju da vojno lice liši slobode civilni organ, on je bio dužan da odmah preda vojno lice najbližoj vojnoj jedinici, sa izveštajem o izvršenom krivičnom delu i lišenju slobode (čl. 130). Isto rešenje je ostalo i u Zakonu o Jugoslovenskoj narodnoj armiji iz 1965. godine i u kasnijim zakonskim rešenjima.

Vojno lice je takođe moglo biti upućeno u zatvor zbog osude za izvršenje civilnog prekršaja. Naredbom o izvršenju kazni zatvora izrečenih vojnim licima zbog prekršaja¹¹⁴ bilo je predviđeno da se uvek na vojnom licu izvršavaju sankcije koje je u prekršajnom postupku izrekao građanski sud, ali se ta sankcija izvršavala u skladu sa vojnim pravilima (prema postojećem Pravilu o vojnoj disciplini). Već 1955. godine su osnovani disciplinski vojni sudovi¹¹⁵ kojima je uređena i situacija izvršenja kazne vojnog zatvora za

113 Objašnjenje o lišenju slobode vojnih lica, SVL 9/1953.

114 Naredba o izvršenju kazni zatvora izrečenih vojnim licima zbog prekršaja, SVL 2/1954.

115 Pravilnik o vojnim disciplinskim sudovima, SVL 10/1955.

vojna lica koja su osuđena za kršenje vojne discipline. Prema Zakonu o Jugoslovenskoj narodnoj armiji iz 1955. godine, vojna lica su odgovarala za prekršaje prema istim pravilima kao i civilna lica. Međutim, ako je organ koji je vodio prekršajni postupak smatrao da bi trebalo izreći meru zatvora ili zaštitnu meru proterivanja lica, odnosno upućivanja u određeno mesto, bio je dužan da ustupi predmet vojnom organu nadležnom za disciplinski postupak (čl. 149). Tako je stvoren sistem u kojem je vojno lice bilo moguće osuditi na kaznu zatvora, ali se to činilo prema vojnim pravilima i ono je tu kaznu izdržavalo u vojnom zatvoru.

4.5. Stanovanje

Stambeno zbrinjavanje vojnih lica vršeno je na više načina, koji se u nekim aspektima nisu značajno razlikovali od civilnog sistema. Vojna lica su mogla da steknu stanarsko pravo na stanovima u društvenoj svojini. Još 1965. godine, kao što je već pomenuto, osnovane su vojnograđevinske direkcije, koje su u jednom periodu bile nadležne za nadzor nad poslovima izgradnje stanova u vojsci.¹¹⁶ Vojna lica su takođe mogla stanovati u kasarnama, odnosno vojnim objektima u svom garnizonu, ali i u takozvanim samačkim hotelima koje je vojska obezbeđivala. Na osnovu iznosa stanarina koji su navedeni u Rešenju o iznosima stanarina u vojnim hotelima,¹¹⁷ u poređenju sa podacima o prosečnim zaradama iz tog perioda, može se zaključiti da je stanarina iznosila oko 15–20% prosečne zarade, što pokazuje da uslovi stanovanja (u takvim objektima nije bila obezbeđena ishrana) nisu bili naročito povoljniji u odnosu na civilne usluge sličnog tipa, odnosno da su to bile tržišne, a ne povlašćene cene. Imajući u vidu česte prekomande i necelishodnost seljenja porodice na kratak rok, mnoga vojna lica su birala potonje dve varijante. Za odvojeni život od porodice, odnosno mesta u kojem se nalazio stan na kojem su ostvarivali stanarsko pravo a u kojem je stanovala njihova porodica, vojna lica su primala i poseban dodatak. U slučaju da porodica prati vojno lice u prekomandu, stanarsko pravo na jednom stanu zamenjivano je stanarskim pravom na drugom stanu (u mestu prekomande), a postojala je i posebna naknada za troškove preseljenja. Sistem davanja te naknade se vremenom razvijao i usložavao, pa je tako Pravilnikom o naknadi putnih i drugih troškova u Jugoslovenskoj narodnoj armiji iz 1986. godine¹¹⁸ bilo predviđeno da, osim

116 Pravilnik o vojnograđevinskim direkcijama, SVL 3/1965.

117 Rešenje o iznosima stanarina u vojnim hotelima, SVL 1/1966.

118 Pravilnik o naknadi putnih i drugih troškova u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, SVL 3/1986.

naknade troškova selidbe, postoji i naknada dela troškova za opremanje stana (do 100% učešća u podizanju vojnog potrošačkog kredita, a najviše do iznosa četiri zarade) – za nabavku nameštaja i tepiha, šporeta, vešmašine, frižidera ili zamrzivača.

Vojni stambeni fond je osnovan relativno rano i prošao je različite faze koje su karakteristične za jugoslovensko društvo u celini. U većem delu posmatranog perioda stanova je bilo manje nego što su bile potrebe za rešavanjem stambenih pitanja vojnih lica, tako da su pravila za dodelu stanova bila komplikovana, a postupak dug i neizvestan, uz neizbežna bodovanja i formiranje rang-lista, odnosno lista čekanja. Još 1955. godine donet je prvi Pravilnik o raspolaganju i korišćenju stanova iz vojnog stanbenog fonda¹¹⁹, i to na osnovu civilne Uredbe o upravljanju stanbenim zgradama.¹²⁰ Prema tom propisu, komande garnizona vršile su komisijski raspodelu stanova „u zavisnosti od mesnih stambenih prilika“. Pravilnikom o vojnom stambenom fondu iz 1963. godine¹²¹ nije se mnogo odmaklo u razvoju pravila za dodeljivanje stanova. Ipak, zanimljivo je rešenje da su vojna lica koja koriste vojne stanove mogla da dobiju druga vojna lica kao podstanare, ukoliko bi bilo procenjeno da postoji „višak stambenog prostora“. To je dobar pokazatelj vrlo dramatične situacije na terenu i verovatno izuzetno izraženog nedostatka stambenog prostora. To rešenje se nije ponavljalo u kasnijim propisima. Pravilnikom o davanju na korišćenje stanova iz vojnog stambenog fonda iz 1971. godine bile su propisane minimalne kvadrature stanova koji su se davali na korišćenje, što je zavisilo od čina vojnog lica i broja članova njegove porodice (primera radi, stanarsko pravo na dvoiposobnom stanu moglo je pripasti samo pukovniku ili vojnom licu sa višim činom, sa jednim detetom; vojna lica u nižim činovima morala su da imaju dvoje ili troje dece da bi im bio dodeljen stan takve strukture) i postojala je mogućnost dodele garaža na korišćenje, uz stanove. Iste godine je objavljen i Pravilnik o davanju zajma za pribavljanje stana, što je prvo pominjanje stambenih kredita u vojsci. Ceo tok novca odvijao se preko Vojnog servisa pri Narodnoj banci Jugoslavije. Novi Pravilnik o davanju kredita za pribavljanje stana donet je 1976. godine.¹²² Kao što se vidi iz naziva propisa, „pozajmica“ je preimenovana u kredit, a osim što je umesto apsolutnog iznosa kredita on predstavljen opisno (na osnovu kvadrature, odnosno strukture stanova

119 Pravilnik o raspolaganju i korišćenju stanova iz vojnog stanbenog fonda, SVL 9/1955.

120 Uredba o upravljanju stanbenim zgradama, *Službeni list FNRJ* 29/1954.

121 Pravilnik o vojnom stambenom fondu, SVL 13/1963.

122 Pravilnik o davanju kredita za pribavljanje stana, SVL 16/1976.

koji se žele kupiti – što je ukazivalo na visoku inflaciju tog vremena), nisu postojale bitnije izmene.

Vojni stambeni fond je početkom devedesetih godina doživeo slične transformacije kao i civilni fondovi. Zakonom o stambenom obezbeđivanju u Jugoslovenskoj narodnoj armiji¹²³ uvedene su značajne novine. Najpre, bio je predviđen otkup vojnih stanova na kojima su vojna lica imala stanarsko pravo, a bilo je predviđeno i prodavanje viška vojne imovine radi ulaganja u stambeni fond JNA. I dalje su bili predviđeni krediti za kupovinu stanova. Korisniku kredita se upisivala hipoteka na stan, a kamatu je određivao savezni sekretar za odbranu. Procenjena otkupna cena stana umanjivana je za do 50% po osnovu amortizacije i za do 25% po osnovu jednokratne isplate cele otkupne cene stana. To su bili povoljni uslovi, vrlo slični onima koji su primenjeni i na civilno stanovništvo prilikom otkupa stanova. Rok za otkup stanova mogao je biti do 40 godina. Na osnovu zakona su doneti Pravilnik o stanovima u Jugoslovenskoj narodnoj armiji¹²⁴ i Pravilnik o stambenim kreditima u Jugoslovenskoj narodnoj armiji.¹²⁵ Suština donošenja tih propisa je bila u tome da se što većem broju ljudi omogući da otkupe stan na kojem su u tom trenutku imali stanarsko pravo, odnosno da se istovremeno što veći broj ljudi zbrine kupovinom stanova na tržištu (ili izgradnjom kuće). Konačno, po ugledu na civilno rešenje, donet je i Pravilnik o uslovima za pretvaranje zajedničkih prostorija stambenih zgrada stambenog fonda Jugoslovenske narodne armije u stanove, stambene i poslovne prostorije i prostorije druge namene¹²⁶, na osnovu civilnog Zakona o nadzidiivanju zgrada i pretvaranju zajedničkih prostorija u stanove.¹²⁷ Iako je njegova osnovna svrha bila da se svi raspoloživi stambeni kapaciteti što pre preimenuju u stambene jedinice kako bi se što veći broj vojnih lica stambeno obezbedio, čini se da je to rešenje samo otvorilo mogućnosti da se veći deo zajedničkih prostorija u vojnim zgradama pretvori u poslovni prostor i proda, protivno volji stanara tih zgrada (budući da je o tome odlučivao komandant garnizona, a ne kućni savet zgrade, saglasnost

---

123 Zakon o stambenom obezbeđivanju u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, SVL 1/1991.

124 Pravilnik o stanovima u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, SVL 9/1991 i 22/1991.

125 Pravilnik o stambenim kreditima u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, SVL 9/1991.

126 Pravilnik o uslovima za pretvaranje zajedničkih prostorija stambenih zgrada stambenog fonda Jugoslovenske narodne armije u stanove, stambene i poslovne prostorije i prostorije druge namene, SVL 22/1991.

127 Zakon o nadzidiivanju zgrada i pretvaranju zajedničkih prostorija u stanove, *Službeni glasnik SRS* 44/84 i 12/88.

stanara se nije tražila, a vojna ustanova nadležna za upravljanje vojnim stambenih fondom je postupak mogla da pokrene i po službenoj dužnosti, a ne samo ako neko podnese zahtev za stambeno zbrinjavanje).

4.6. Socijalno osiguranje

Socijalno osiguranje vojnih osiguranika prolazilo je kroz zanimljive periode. U velikom delu posmatranog razdoblja oslanjalo se na civilni sistem osiguranja, uz izvesne specifičnosti. Vremenom su se, međutim, razvili poseban vojni sistem i vojni fond socijalnog osiguranja.

Prvi posleratni period karakteriše primena civilnog sistema osiguranja. U SVL 6/1953 objavljen je civilni Zakon o socijalnom osiguranju radnika i službenika i njihovih porodica, koji se u celini primenjivao na vojna lica. Na osnovu tog zakona doneta je Uredba o socijalnom osiguranju vojnih lica¹²⁸, koja je uglavnom bila usredsređena na poseban obračun penzija vojnih osiguranika. Velika pažnja u toj uredbi bila je posvećena invalidninama (invalidskim penzijama), što je očigledno bila posledica zbrinjavanja velikog broja ratnih vojnih invalida neposredno po završetku rata. Na osnovu Uredbe o obrazovanju komisija za penzionisanu vojna lica¹²⁹ može se videti da su pomenute komisije razmatrale probleme zapošljavanja penzionisanih vojnih lica. To je podrazumevalo da se u vojnu penziju išlo ranije i da su važile odredbe o učešću u ratu (NOB-u) na osnovu kojih se stizalo brzo do penzije, a da nije bio navršen radni vek. Vojni penzioneri su se, dakle, u tom periodu posmatrali kao radno sposobna i potencijalno produktivna radna snaga.

Sistem vojnog zdravstvenog osiguranja izdvojen je iz civilnog tek 1972. godine, nakon donošenja Zakona o zdravstvenom osiguranju vojnih osiguranika.¹³⁰ Iste godine je identična stvar urađena sa sistemom penzijskog i invalidskog osiguranja, usvajanjem Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju vojnih osiguranika.¹³¹ Ti zakoni su bili kratkog veka jer je Zakon o službi u oružanim snagama iz 1974. godine¹³² potpuno preuzeo njihove odredbe. Narednim Zakonom o službi u oružanim snagama iz 1978. godine¹³³ situacija je ponovo zakomplikovana. Tim zakonom je

128 Uredba o socijalnom osiguranju vojnih lica, SVL 6/1953.

129 Uredba o obrazovanju komisija za penzionisanu vojna lica, SVL 8/1955.

130 Zakon o zdravstvenom osiguranju vojnih osiguranika, SVL 13/1972.

131 Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju vojnih osiguranika, SVL 24/1972. U istom SVL objavljen je i Zakon o vojnim invalidima.

132 Zakon o službi u oružanim snagama, SVL 9/1974.

133 Zakon o službi u oružanim snagama, SVL 14/1978.

regulisano samo zdravstveno osiguranje, dok je bilo predviđeno da se penzijsko i invalidsko regulišu posebnim saveznim zakonom. Zakonom o penzijskom i invalidskom osiguranju vojnih osiguranika iz 1985. godine ta materija je bila uređena na veoma sličan način opštem civilnom sistemu.¹³⁴ U tom trenutku je postojala – u skladu sa samoupravnom terminologijom – Zajednica vojnih osiguranika, pa se i vojni fond socijalnog osiguranja nazivao Fondom Zajednice vojnih osiguranika.

Iako se iz pojedinih normativnih rešenja može zaključiti da su vojne penzije uglavnom bile više od penzija civilnih radnika koji su imali ista primanja, činjenica je da je vojni fond socijalnog osiguranja formiran veoma sporo, da je sistem socijalnog osiguranja bio u velikoj meri naslonjen na zakonska rešenja uređenja civilnih fondova i da su penzije vojnih osiguranika delile sudbinu svih ostalih kada je reč o makrokretanjima u društvu i privredi Jugoslavije.

4.7. Putovanja, privatn i društveni život

U različitim aspektima društvenog i privatnog života, položaj vojnih lica je bio specifično ograničen. U daljem tekstu sledi pregled nekih od važnijih (ali i živopisnijih) ograničenja i zabrana, odnosno specifičnog načina vršenja određenih prava, ali i društvenih uloga.

Imajući u vidu da je vojna uniforma važan aspekt izražavanja vojne hijerarhije, discipline i jednakosti, zanimljivo je proučiti pravila koja su se odnosila na nošenje civilne odeće. Iako je normalno da se propisom uredi način nošenja uniforme, čini se da je rešenje tog pitanja bilo ozbiljno prenormirano, što se teško može opravdati potrebama službe. Prva Naredba o nošenju civilnog odela doneta je još 1955. godine¹³⁵, na osnovu Pravila o odeći u Jugoslovenskoj narodnoj armiji. U toku službe, civilnu odeću su mogle da nose samo žene (ali su i one bile u obavezi da nose uniformu u svečanim prilikama) i građanska lica na službi u vojsci. Van službe civilno odelo su nosili profesionalni vojnici, ali ne i regruti na služenju vojnog roka. „Odgovarajuće sportsko odelo“ moglo se nositi u slobodno vreme. Bilo je zabranjeno obavljati fizičke poslove (koji nisu bili povezani sa službom) u uniformi. Ako je vojno lice stanovalo u kasarni, bilo je zabranjeno da u kasarnu dolazi i kasarnu napušta u civilnom odelu. Nakon izmena iz 1961. godine¹³⁶ bilo je moguće nositi civilnu odeću u

134 Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju vojnih osiguranika, SVL 8/1985.

135 Naredba o nošenju civilnog odela, SVL 9/1955.

136 Pravilo o izmeni i dopuni Pravila o odeći u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, SVL 21/1961.

toj situaciji ako je vojno lice živelo u kasarni i išlo u grad ili iz grada, ako se „najkraćim putem izlazi iz kasarne ili ulazi u kasarnu“. Postojala je i odredba da su se uniforme nosile na „obaveznim drugarskim večerima“, ali nema dalje razrade šta je tačno taj (obavezni) društveni događaj podrazumevao. Istovremeno je postojala i Naredba o zabrani nošenja vojne uniforme od strane građanskih lica.¹³⁷ Interesantno je i da je od 1977. godine postojao Savet za odevanje vojnih lica, koji se starao o izgledu uniformi i ostale odeće koja se koristila u vojsci.¹³⁸

Izgled vojnog lica upotpunjavala je frizura, pa je i njoj bila posvećena pažnja u propisima. Režim vojnih frizura bio je prilično rigidan u početku, a vremenom je znatno liberalizovan. Na primer, Naredbom o nošenju kose vojnih i građanskih lica na službi u Jugoslovenskoj narodnoj armiji¹³⁹ bilo je predviđeno da vojnici budu „ošišani“, ostali (podoficiri, oficiri, građanska lica uključujući i žene) „pristojno podšišani“. Termin „ošišani“ podrazumevao je izuzetno kratke frizure. Graničari su mogli da nose kosu do pet centimetara dužine (nejasno je zašto su baš oni bili izuzeti), dok su ostali vojnici od 1. maja do 1. oktobra bili šišani na „nulu“, a ostatak godine do tri milimetra. Duga kosa, „nepristojne i neprirodne frizure“ (nije objašnjeno šta je to podrazumevalo) bile su zabranjene svima. Taj režim je promenjen već 1954. godine, kada je novom Naredbom o nošenju kose vojnih i građanskih lica na službi u Jugoslovenskoj narodnoj armiji¹⁴⁰ određeno da vojnici prvo šišanje imaju do glave, posle do dužine od pet centimetara, dok su frizure ostalih lica u vojsci ostale nepromenjene.

Jedna od posebnih specifičnosti koja se ticala mešanja i privatnog života vojnih lica bila je dozvola za stupanje u brak. Naime, vojna lica (ne i lica iz regrutnog sastava) morala su sve do 1965. godine da zatraže dozvolu da bi stupila u brak. To je pravdano bezbednosnim razlozima, odnosno obavezom da budući bračni drug vojnog lica prođe bezbednosnu proveru. Prema Uredbi o službi oficira, generala, admirala i vojnih činovnika Jugoslovenske armije iz 1954. godine¹⁴¹ potporučnici su morali da traže dozvolu za stupanje u brak, a ostali oficiri da prijave starešinama

137 Naredba o zabrani nošenja vojne uniforme od strane građanskih lica, SVL 18/1956.

138 Naredba o osnivanju Saveta za odevanje vojnih lica, SVL 2/1977.

139 Naredba o nošenju kose vojnih i građanskih lica na službi u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, SVL 1/1953.

140 Naredba o nošenju kose vojnih i građanskih lica na službi u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, SVL 9/1954.

141 Uredba o službi oficira, generala, admirala i vojnih činovnika Jugoslovenske armije, SVL 1/1952.

da će stupiti u brak. Svi su prilikom stupanja u brak morali da vode računa o „moralno-političkom stanju osobe i njene porodice“. Rešenje (odobrenje) za zaključenje braka donosio je štab armije, odnosno politički komesar. Na osnovu člana 128 Zakona o Jugoslovenskoj narodnoj armiji iz 1955. godine, molba je postala obavezna za sva vojna lica, odnosno svi su morali da dobiju odobrenje bez obzira na čin. Prema tom rešenju, prilagala se i biografija budućeg supružnika.¹⁴² Vojnicima to odobrenje i dalje nije bilo potrebno, osim u izuzetnim slučajevima. Od 1960. godine se, osim biografije, tražila se i „karakteristika“ koju je izdavao poslodavac ako je lice radilo, škola ako je lice bilo na školovanju, odnosno „društveno-politička organizacija“ ako lice nije bilo ni jedno ni drugo.¹⁴³ Za potrebe stupanja u brak nije bilo predviđeno odsustvo, osim „najnužnijeg broja dana“ u izuzetnim slučajevima. Sistem davanja dozvola za stupanje u brak nestao je iz vojnog prava nakon izmena zakonodavstva 1965. godine.

Već je bilo reči o putnim ispravama i putovanjima vojnih lica u inostranstvo. Međutim, u jednom periodu su bila ograničena i putovanja vojnih lica unutar zemlje. Na osnovu Uputstva o objavama za putovanje vojnih lica¹⁴⁴ može se zaključiti da su sva vojna lica koja su putovala dalje od 50 kilometara od mesta službe morala imati dozvolu za putovanje. Dozvole su se izdavale na period do 60 dana, mada je moglo i na duži period (do šest meseci). Pravni osnov za takvo uređenje putovanja koji je istaknut u Naredbi nalazio se u Uredbi o organizaciji Državnog sekretarijata za poslove narodne odbrane (čl. 7) i Pravilima službe Jugoslovenske narodne armije (tač. 694). Ta praksa se nije odnosila na prekomande (premeštaje). Vojna lica su mogla da budu upućena u prekomandu praktično svake godine. Tako se u Naredbi o premeštajima aktivnih podoficira, oficira i vojnih službenika¹⁴⁵ navodi da se premeštaji po pravilu vrše u periodu od 1. jula do 30. septembra. Premeštaj je bio moguć na zahtev samog lica ili na osnovu potreba službe. U praksi se mnogo češće dešavalo da se prekomanda vrši na osnovu potreba službe, a vojno lice suštinski nije moglo da utiče na to da li će dobiti premeštaj, kao ni na izbor lokacije na koju će biti premešteno.

Društveni život vojnih lica imao je svoj epicentar u domovima i klubovima JNA. Klubovi su se organizovali pri obrazovnim institucijama vojske i imali su isto uređenje i način rada kao i domovi. Sledeći već

142 Uputstvo za izdavanje odobrenja za stupanje u brak vojnih lica, SVL 14/1955.

143 Uputstvo o izdavanju odobrenja vojnim licima za stupanje u brak, SVL 11/1960.

144 Uputstvo o objavama za putovanje vojnih lica, SVL 19/1959.

145 Naredba o premeštajima aktivnih podoficira, oficira i vojnih službenika, SVL 8/1957.

postojeću tradiciju vojnih klubova iz perioda pre Drugog svetskog rata, još je 1955. godine Pravilnikom o zadacima i organizaciji domova i klubova Jugoslovenske narodne armije¹⁴⁶ uređeno da domovi i klubovi imaju funkcije u najrazličitijim oblastima društvenog života: ideološko-političkog vaspitanja, vojnostručnog i opšteg obrazovanja, kulture, društveno-zabavnih i sportskih manifestacija. Članovi domova i klubova bili su aktivni podoficiri, oficiri i vojni službenici u garnizonu za koji je dom osnovan (od 1959. godine članovi su mogli da budu i rezervni podoficiri i oficiri). Plaćala se članarina, a članovi su mogli da dovode porodicu i prijatelje. U različitim prilikama bio je dozvoljen pristup svim građanima bez ograničenja. Biblioteke su formirane i radile su prema civilnim pravilima o bibliotekama, ali su pristup njima imali samo članovi domova. Domovi su, međutim, mogli da iznajmljuju svoj prostor za otvaranje civilnih ugostiteljskih ili sličnih objekata (navode se primeri knjižara, brijanja i bifea). Takav način uređenja predstavlja temelj onoga što su domovi i klubovi radili u narednih nekoliko decenija, s tim što su vremenom razvijali svoje aktivnosti – pa su tako već postojećim ubrzo dodate i neke edukativne, kao što su radio i foto amaterstvo, rezbarenje, slikanje, modelarstvo i slično.¹⁴⁷ Koliko je detaljno regulisan rad domova i klubova, možda najbolje potvrđuje pomalo bizaran primer iz 1963. godine, kada je propisom regulisana situacija ko snosi troškove posluživanja pićem i zakuskom predavača i izvođača programa u domovima i klubovima.¹⁴⁸

Ishrana je bila jedan od važnih aspekata vojnog života. Svako ko je boravio i radio u vojnim objektima imao je pravo na odgovarajuću ishranu. Jelovnici su redovno bili deo vojnih propisa, sa veoma pažljivo prebrojanim kalorijama koje je hrana morala sadržati. U ranijim propisima mogu se naći i neke danas nezamislive odredbe, kao što je, na primer, ona iz 1956. godine da je vojnicima i vojnicima na vežbi, osim redovnih sledovanja, pripadao i novčani dodatak za nabavku cigareta, i to pet ili 10 cigareta po čoveku po danu.¹⁴⁹

Vojna odmarališta su počela da funkcionišu šezdesetih godina, a prvi propis kojim je njihovo korišćenje uređeno u celini donet je

---

146 Pravilnik o zadacima i organizaciji domova i klubova Jugoslovenske narodne armije, SVL 6/1955, 13/1959.

147 Pravilnik o zadacima i organizaciji vojničkih klubova u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, SVL 14/1956.

148 Rešenje o pokriću troškova za posluživanje pićem – zakuskom predavača i izvođača programa u domovima i klubovima Jugoslovenske narodne armije, SVL 13/1963.

149 Pravilnik o snabdevanju ljudskom i stočnom hranom, SVL 1/1956.

1967. godine.¹⁵⁰ Cene za vojna lica bile su povoljne, ali je upotreba vojnih odmarališta bila strogo normirana, a samim tim i ograničena. Kapaciteti odmarališta su bili neznatni u odnosu na interesovanje vojnih lica, tako da pravo na provođenje odmora u odmaralištu nije moglo da se ostvari automatski, već prema prioritetima. Osim toga, u početku su postojala posebna pravila za letnju sezonu, u odnosu na ostali deo godine. Tako su u julu i avgustu odmarališta mogla da koriste samo aktivna vojna lica koja u prethodne tri godine nisu koristila nijedno odmaralište u tim mesecima, a prednost su imale porodice sa decom. U ostalim mesecima su ih, međutim, mogli koristiti svi, uključujući i strane turiste. Kako je broj odmarališta rastao a njihova popularnost se smanjivala, ona su se otvarala i za usluge civilima – prošla su put koji je bio sličan otvaranju ugostiteljskih ustanova za opštu populaciju.

4.8. Druge aktivnosti

Deo o drugim aktivnostima vojnih lica sadrži kratak pregled nekih specifičnih aktivnosti koje nisu bile samo odraz socijalnih i privatnih aktivnosti već su bile usmerene i na stručno delovanje i usavršavanje vojnih lica, kao i na različite aktivnosti koje su mogla da vrše u javnosti nezavisno od svog osnovnog vojnog poziva.

Vojna lica su tako mogla da budu članovi civilnih sportskih udruženja i da se bave sportom. Jedino ograničenje koje im je u tom smislu bilo nametnuto bilo je sasvim logično: to nije smelo da se vrši „na uštrb“ službe i vojnih dužnosti.¹⁵¹

Takođe, vojna lica su mogla da se usavršavaju za one kvalifikacije koje im nisu bile neposredno potrebne za obavljanje vojne službe. Nakon završene vojne akademije ili srednje vojne škole, nije postojala normativna prepreka da završe i neki od civilnih fakulteta ili viših škola ili kurseve stručnog usavršavanja. U pojedinim aspektima usavršavanja, mogla su da koriste i određene pogodnosti koje im je nudila sama profesija. Tako je, na primer, na osnovu Naredbe o upućivanju vojnih lica na kurseve stranih jezika¹⁵² jasno da se svako vojno lice moglo prijaviti za kurs koji se organizovao u vojsci i koji je za njih bio besplatan. Prema toj naredbi, prednost su imala ona vojna lica kojima je učenje jezika bilo potrebno zbog obavljanja vojnih dužnosti, ali su postojali i kursevi koji su služili

150 Naredba o pravu i uslovima korišćenja vojnih odmarališta, SVL 2/1967.

151 Naredba o učestvovanju vojnih lica u sportskim udruženjima, SVL 9/1953.

152 Naredba o upućivanju vojnih lica na kurseve stranih jezika, SVL 13/1957.

isključivo „proširenju znanja“. Takvo stanje je potrajalo sve do donošenja Pravilnika o učenju stranih jezika u Jugoslovenskoj narodnoj armiji 1983. godine¹⁵³, kada je osnovan Centar JNA za strane jezike, a učenje stranih jezika je ograničeno samo za ona vojna lica kojima je to bilo potrebno za službenu upotrebu.

U propisima nisu postojale posebne zabrane drugih profitabilnih aktivnosti vojnih lica, ali je sasvim izvesno da se u najvećem delu posmatranog perioda na to nije gledalo kao na nešto preporučljivo, odnosno da se kosilo sa normativno neizrečenom ali posredno uvek prisutnom idejom da je vojno lice „uvek na dužnosti“. Zanimljivo je u tom smislu da se u vojnim propisima tokom vremena smenilo nekoliko režima regulisanja prakse privatnih lekara i zubara. Odobrenjem privatne prakse vojnih lekara iz 1953. godine¹⁵⁴, bilo je određeno da su se svi lekari na službi u vojsci mogli van radnog vremena i radnih prostorija baviti privatnom praksom. Za to su primali „propisani honorar“, a ta praksa se svodila na to da vojni lekari u mestima u kojima nije bilo civilnih lekara pružaju usluge ostalom stanovništvu van radnog vremena u vojsci. Iako nisu izričito pomenuti, prema objašnjenju tog akta koje je objavljeno u istom SVL, odobrenje se odnosilo i na „dentiste“ (zubare). Takva praksa je zabranjena Rešenjem o zabrani privatne prakse vojnih lekara, stomatologa i dentista 1959. godine¹⁵⁵, uz mogućnost da oni ipak mogu honorarno da rade, ali samo za javne zdravstvene ustanove. Ta zabrana je ukinuta 1974. godine.

4.9. Kvalitet građanskog života vojnih lica

O privatnom životu vojnih lica može se izvući sličan zaključak kao i o razvoju vojnog prava uopšte. Dok je jedan broj prava i obaveza bio isključivo rezervisan za njih i odslikavao specifičnu prirodu profesije kojom su se bavili, u mnogim drugim aspektima vojna lica su bila redovni građani, makar u normativnom smislu. Može se i mora izvući zaključak da su propisi kojima su oblikovane njihove „posebnosti“ značajno uticali na njihov društveni i privatni život. Putovanja, bavljenje drugim aktivnostima koje nisu povezane sa njihovom profesijom, pa i svakodnevni život van radnog vremena u mnogo aspekata nisu bili mogući jer je njihov položaj bio takav da se smatralo da vreme van dužnosti – ne postoji. Upravo u toj tački, koja nikada nije formalno normirana ali je veoma uočljiva u

153 Pravilnik o učenju stranih jezika u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, SVL 21/1983.

154 Odobrenje privatne prakse vojnih lekara, SVL 6/1953.

155 Rešenje o zabrani privatne prakse vojnih lekara, stomatologa i dentista 1959. godine, SVL 13/1959.

dubinskoj analizi propisa, a naročito u njihovoj primeni, građanski životi vojnih lica razilazili su se od kvaliteta života civilnih lica. Tačka razilaženja im je nesumnjivo davala i određene beneficije, ali se čini da su one bile pre svega usmerene na što veću podvojenost vojnih lica i njihovu nezavisnost od civilnog pravnog i administrativnog sistema, nego što se vodilo računa o njihovom životnom standardu, odnosno kvalitetu života uopšte.

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Zanimljivo je posmatrati kako su pojedini pravni instituti vojnog prava evoluirali kroz vreme – ne samo u smislu razvoja „spoljnih procesa“ od značaja za njih, kao što je razvoj samoupravljanja, već i u smislu razvoja JNA u glomaznu mašineriju koja je pokrivala praktično sve relevantne aspekte vojske i odbrane, ali i sve aspekte privatnog – građanskog života pripadnika vojske. Istovremeno, sam pokušaj definisanja pravnog uređenja oružanih snaga socijalističke Jugoslavije na određen način je od samog početka osuđen na parcijalnu obradu jer se u vojnom pravu jasno vidi nepovratno razdvajanje pravnog sistema Jugoslavije, od jedinstvenog federalnog do dualnog, koji je, čini se, bio hirurški podeljen između federacije i republika i pokrajina. Istovremeno postojanje JNA i TO, uz minimalno – praktično zanemarljivo – regulisanje TO na nivou federacije, bio je jasan dokaz takve podvojenosti. Budući da je odbrana tradicionalno nadležnost federalne države, i iz ovog primera se može videti prelaz iz federalnog u faktičko konfederalno uređenje zemlje. Iako TO nikada nije imala finansijska i organizaciona sredstva JNA na raspolaganju i bila je usmerena ka zajedničkom delovanju sa jedinicama JNA, u praksi je njena normativna autonomija omogućila stvaranje paralelnih vojnih struktura u republikama, što se pokazalo kao jedan od odlučujućih faktora za nasilno razdruživanje SFRJ.

Ako se analizira samo položaj pojedinaca, vojnih lica kao pripadnika oružanih snaga, zaključci ne mogu biti nedvosmisleni. S jedne strane, vojna lica su uživala značajnu autonomiju od civilnih administrativnih struktura. S druge strane, to je bila samo posredna posledica namere da se vojni sistem učini što zatvorenijim za civilne uplive, osim političkih, koji su bili neizbežni. Ako se JNA mogla opisati kao „država u državi“, čini se da vojna lica nisu osećala da su posebna u smislu prava koja su posedovala. Naprotiv, iz mnogih normativnih rešenja može se zaključiti da su ona u većem delu posmatranog perioda delila iste bazične probleme koje su imali i drugi građani. Oni su plaćali poreze kao i ostali građani, na njih su primenjivani isti propisi o stanovanju i slično. Istovremeno, njihov

specifičan položaj oduzimao im je veliki deo prava na privatnost i slobodan izbor aktivnosti izvan radnog vremena – kako je već više puta pomenuto, iz analize propisa koji se odnose na vojnu službu stiče se utisak da njihovo radno vreme nikada nije prestajalo. Iako su uživali određene povlastice – na primer, besplatan ili jeftiniji javni prevoz, bolju osnovicu i kraći radni staž za odlazak u penziju, jasno je da se taj manji broj pogodnosti morao postaviti nasuprot drugim obavezama: stalnim preseljenjima, strogim nadzorom nad privatnim životom i prenormiranosti svake njihove aktivnosti – na dužnosti ili van dužnosti.

Takođe, ne može se izvesti jedinstvena ukupna ocena pravnog uređenja oružanih snaga za ceo period. Neposredno posleratni period iscepan je na mikroceline u kojima je položaj vojske zavisio od spoljnopolitičkih faktora, na koje su sami pripadnici vojske imali vrlo malo ili nimalo uticaja. Stoga se period do šezdesetih godina, kao i u mnogim drugim oblastima prava, može podeliti na celinu do 1948. godine i neposredno nakon te godine, kada je Jugoslavija počela naglo da se okreće zapadnim zemljama. Njihov uticaj se vidi u pokušaju demokratizacije, pa je tako i ponovo pokrenut 1953. godine, nakon što se odustalo od potpune tajnovitosti vojnih propisa. Tih godina je bio očigledan i unutrašnji razvoj zemlje, još uvek nedovoljno oporavljene od ratnih dejstava. Tako je mnogo pažnje posvećeno zadovoljenju najosnovnijih potreba, uzimanju zajmova, bonovima umesto plate koji su se menjali za robu. Kako su se stvari razvijale u pozitivnom pravcu u smislu privrednog razvoja, ali i relativne stabilizacije spoljnopolitičke pozicije SFRJ, šezdesetih godina je usledilo „zlatno doba“ vojnog prava u Jugoslaviji. Propisi su bili samo delimično liberalniji, i dalje je bila izuzetno vidljiva zatvorenost i težnja ka autonomiji, kao i apsolutna hijerarhija (koja je uobičajena za vojne strukture) i jak uticaj Komunističke partije (koji nije uobičajen u demokratskim državama), ali se, nasuprot tome, vojni sistem naglo razvijao i propisima su uređivane mnoge nove oblasti. Ti propisi su bili kratki, jasni, pisani čistim pravničkim stilom. Može se reći, naravno uz obavezno izbegavanje apsolutne generalizacije, da je to bio period koji su karakterisali najkvalitetniji odnos države prema vojsci i razvoj vojnog sistema iznutra. Već su kraj šezdesetih i naročito prva polovina sedamdesetih doneli nove izazove, pre svega unutrašnja politička previranja, koja su se itekako ogledala i u vojnom pravu. Dualizam sistema odbrane koji se naglo razvijao, odnosno prenatlašavao, uz istovremeno insistiranje na njegovom jedinstvu, idealan je model za posmatranje sukobljenih političkih tokova koji su paralelno postojali u tom periodu – centrifugalnih federalnih, koji su insistirali na očuvanju centralizovane države, i centripetalnih konfederalnih, koji su, čini se, prevladali i stvorili

izuzetno široku autonomiju federalnih jedinica u SFRJ, koja se protezala čak i na oružane snage, odnosno sistem odbrane. Istovremeno se prešlo na težak, nerazumljiv i nomotehnički neprihvatljiv stil pisanja propisa, koji su postali prenormirani, teški za čitanje i shvatanje, birokratizovani i nekvalitetni, ekstremno opterećeni doslednom primenom principa udruženog rada i terminologije u kojoj je ugušena srž normiranja određenih pravnih instituta. Takvo stanje je potrajalo sve do kraja posmatranog perioda i završilo se poznatim nemilim događajima raspada zajedničke države početkom devedesetih.

Ako bi se tražile neke dodirne tačke za sve te periode, može se istaći nekoliko zaključaka. Najpre, težnja ka izdvajanju vojnog sistema od ostatka državne uprave bila je izuzetna. Civilna kontrola praktično nije postojala, odnosno sve do smrti Josipa Broza Tita svodila se na kult njegove ličnosti, kao vrhovnog komandanta oružanih snaga. Savet za narodnu odbranu je u tom smislu bio potpuno podređen njemu, iako su se tokom vremena menjali modeli izbora članova Saveta. Drugi zaključak je donekle kontradiktoran prvom. Naime, koliko god da se težilo normativnom izdvajanju oružanih snaga (pre svega JNA), sve vreme su određena opšta (civilna) pravila primenjivana i na vojne podsisteme. Upravni postupak, krivični postupak, pa čak i delovi radnog i službeničkog prava, bili su zajednički za civilni i vojni sektor u celom posmatranom periodu. I pre sedamdesetih i snažnog prodora samoupravnog socijalističkog rečnika udruženog rada u vojno zakonodavstvo, u mnogim segmentima regulisanja radnopravnih odnosa primenjivana su rešenja samoupravljanja. To je naročito vidljivo u bočnim vojnim sistemima, kao što su ugostiteljstvo, turizam, industrija, u kojima su primenjivana načela iz civilnih propisa o radnim odnosima. Takođe, u vojnim strukturama su korišćeni principi regulisanja rada državnih službenika, istina gotovo nikada u čistom obliku zbog dodatnog odnosa hijerarhijske subordinacije koji je karakterističan za vojne strukture. Postojale su i glomazne i detaljno uređene izdvojene strukture kao što je bilo vojno pravosuđe, ali su osnovne aktivnosti svakodnevnog vojnog života bile predmet potpuno alternativnog regulisanja.

Da li je vojno pravo uticalo na neslavni kraj zajedničke države? Čini se da jeste, ali da vojne strukture o tome nisu odlučivale niti su bile pitane. Podvojenost sistema oružanih snaga i neshvatljivo usložavanje sistema odbrane u celini učinili su potencijalnu reakciju na secesionističke pokušaje preadministriranim i inertnom. Još jedna otežavajuća okolnost je bila prevelika vezanost za KPJ, čijom je marginalizacijom i konačnim nestajanjem vojni vrh izgubio ne samo politički kompas već i značajnog

političkog savetnika (koliko god ta teza bila apsurdna kada se posmatra van specifičnog konteksta). U tom smislu se pravno regulisanje oružanih snaga može posmatrati kao jedan od indikatora najave propasti zajedničke države, ali se čini da nije realno da se na osnovu takvog razvoja zaključi da je vojni vrh za to bio kriv. To i nije bio primarni zadatak ove analize, ali je vredno pomena kao jedan od utisaka koji se može steći detaljnim proučavanjem vojnih propisa.

LITERATURA

- Bjelajac, Mile. 2009. Izazovi pisanja istorije Jugoslavije – različiti pristupi istraživanju vojnog faktora. 73–82. *Jugoslavija v času – Devedeset let od nastanka prve jugoslovske države*, ur. Bojan Balkovec. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- Gajin, Saša, Vladimir V. Vodinelić, Dejan Milenković, Vladimir Cvijan, Aleksandar Resanović, Mario Reljanović. 2005. *Zaštita podataka o ličnosti i poverljivi podaci*. Beograd: Fond za otvoreno društvo.
- Gostović, Dragan. 2/2021. Vojska u političkom sistemu druge Jugoslavije. *Nacionalni interes*: 41–62. <https://doi.org/10.22182/ni.4022021.2>
- Drljević, Mirjana. 2022. *Niko nije zaboravljen i ničega se ne sećamo*. Beograd: Booka.
- Miletić, Marko B. 2022. *Politika odbrane Jugoslavije (1945–1959)*. Beograd: Institut za savremenu teoriju.
- Milošević, Tatjana. 2021. *Vojno-politički odnosi Jugoslavije i SAD 1969–1974*. Beograd: Institut za strategijska istraživanja.
- Petrović, Nenad Ž. 2016. *Vojna saradnja Jugoslavije sa Sovjetskim savezom 1953–1964. godine*. Beograd: Institut za strategijska istraživanja.
- Škoro Babić, Aida. 1/2021. Arhivsko gradivo vojaških pravosodnih organov iz obdobja socialistične Jugoslavije: pregled in analiza stanja. *Arhivi – Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*: 99–128.

Mario Reljanović

Research Fellow at the Institute for Comparative Law

LEGISLATION OF THE ARMED FORCES IN SOCIALIST YUGOSLAVIA

Abstract

The Yugoslav People's Army represented the core of the armed forces in socialist Yugoslavia. Due to its special position within the legal system, the military organisation was often described as a 'state within a state', i.e. as an entity that possessed parallel institutions and mechanisms that made it almost completely separate from the application of general law. The paper examines the constitutional and legal position of the military and its components, which had a significant degree of autonomy in relation to the general legal regime, such as military justice, military police, military detention system, etc. The use of available objective analytical sources, as well as normative sources on socialist Yugoslavia, was primarily aimed at identifying, defining and critically observing the specifics of such solutions. The position of the military personnel was explored from another perspective. The research focused on the existence of a special system of personal documents, restriction of the right to work, restriction of movement and going abroad, etc. Members of the military had certain special rights and obligations, which could sometimes be explained by the peculiarities of the profession and the tasks they performed, while at the same time in certain aspects of social rights they were effectively equal to the rest of the population, although they exercised some rights in different ways. Special attention is paid to the degree of indoctrination, the influence of the Communist Party of Yugoslavia and political teachings in the daily functioning of the military and its members. The legal historical and normative methods were used, as was certain professional literature, in a rational critical review of certain issues.

Key words: *Armed forces of Yugoslavia. – Yugoslav People's Army. – Legal status of military personnel. – Military judiciary. – Socialist Yugoslavia.*

Tehnički urednik
Jovan Đorđević

Lektor i korektor
Irena Popović

Priprema za štampu
Dosije studio, Beograd

Štampa
Donat graf, Beograd

ISBN 978-86-6132-143-6

Tiraž
100

Adresa redakcije
Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet
Centar za izdavaštvo
Beograd, Bulevar kralja Aleksandra 67
faks/telefon: 30-27-725, 30-27-776
e-mail: centar@ius.bg.ac.rs
web: www.ius.bg.ac.rs

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
340.1:141.8(497.1)"1945/1990"(082)

SOCIJALISTIČKO pravo u Jugoslaviji : 1945–1990. Tom 2 / priredili Dejan Popović, Boris Begović, Zoran S. Mirković. – Beograd : Univerzitet, Pravni fakultet, Centar za izdavaštvo i informisanje, 2024 (Beograd : Dosije studio). – Str. 475–930 ; 24 cm. – (Biblioteka Zbornici / [Pravni fakultet, Beograd])

Tiraž 100. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija uz svaki rad. – Abstracts.

ISBN 978-86-6132-143-6

ISBN 978-86-6132-145-0 (niz)

а) Социјалистичко право – Југославија – 1945-1990 – Зборници

COBISS.SR-ID 150879497